

Sekularisering av svensk politisk opinion¹

Magnus Hagevi

Trender i religiositet och politisk opinion är möjliga att upptäcka på flera sätt. Ett perspektiv på religiös förändring under fem decennier kan erhållas genom att granska de frågeundersökningar som Statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet genomfört i samband med riksdagsvalen sedan år 1956. Bland annat undersöker valundersökningarna hur ofta svarspersonen besöker gudstjänst eller möte i statskyrkan eller någon frikyrka eller något annat religiöst samfund. Över åren går det att märka en tydlig minskning i andelen gudstjänstbesökare. Men även förhållningssättet till vad som undersöks har förändrats genom åren. I undersökningen som genomfördes år 1968 frågades bland annat vilket samfund den kyrka tillhörde som svarspersonen besökte. Av 3 514 svarande besökte sex personer katolska kyrkor. Sättet att kategorisera dessa katoliker skvallrar om den tidens normer. Fem av dessa katoliker kategoriserades under rubriken "övriga kristna kyrkor och främmande religionsbekännelser" och en under beteckningen "övriga kristna och 'halvkristna' samfund och sekter." En anledning till att många idag uppfattar språkbruket i 1968 års väljarundersökning som konstigt är att katoliker och andra trosbekännare har blivit vanligare i vårt land. Förutom dessa katoliker svarade två personer att de var judar och besökte synagoga, övriga religiöst aktiva var protestanter. I dagens multikulturella samhälle är det fler svars personer i väljarundersökningarna som anger att de besöker icke-protestantiska religiösa möten.

Detaljer i väljarundersökningar skvallrar också om politiska förändringar. En av de ovan nämnda katolikerna ville inte uppge vilket parti vederbörande röstat på i valet. Vid frågeformuläret hade intervjuaren fäst en lapp där det stod att svarsvägran berodde på att svarspersonen var rädd för repressalier mot kvarvarande släktingar i Östeuropa. Risken för politiska repressalier i Östeuropa minskade betydligt då Berlinmuren föll år 1989. Men svarsformuläret från år 1968 visar också på politiska förändringar då det gäller vilka politiska sakfrågor som undersöks. Inget står att läsa om till exempel miljöfrågor. Men en del är bekant från dagens väljarundersökningar: vänster och höger i politiken, bistånd till u-länder samt inställningen till fri abort ansågs vara viktiga också i slutet av 1960-talet.

Det som nämnts i inledningen till detta kapitel behandlar religiös och politisk förändring. I detta kapitel är avsikten att analysera sådana förändringar över tid, eller rättare sagt förändring av relationen mellan religiositet och poli-

tisk opinion i Sverige. Om effekten av individers religiositet och politiska opinioner försvagas över tid är det ett exempel på sekularisering. Har den svenska politiska opinionen sekulariserats?

Detta kapitel börjar med att diskutera vad religiositet betyder och vad sekularisering innebär. Därefter presenteras teorier om religiös förändring och politisk opinion, följt av en presentation av undersökningens empiriska data-material. De empiriska analyserna inleds med en redovisning av andelen religiösa mötesbesökare under 60 år. Därefter prövas de introducerade teorierna empiriskt. Till sist sammanfattas resultatet i ett avslutande avsnitt som även innehåller kapitlets huvudslutsatser.

Religiös förändring

Studier av religiositet intresserar sig för *individens subjektiva perception av en transcendent verklighet* (jfr Dobbelaere 1981). Religiositet är ett mångdimensionellt fenomen. Avsikten i denna studie att främst undersöka *religiöst engagemang*, det vill säga religionsutövningens intensitet. Den specifika form av religiöst engagemang som står i centrum för analyserna i detta kapitel är besök av religiösa möten. Analyserna av religiöst engagemang kompletteras dock av studier som beaktar olika former av *privatreligiositet*, det vill säga religionsåskådning eller -utövning som endast sker i det enskilda, privata livet, till skillnad från religiositet som också tar sig uttryck i religiöst beteende inom en organisation.

Sekularisering är ett av samhällsvetenskapens mest omdebatterade ämnen. Debatten kan stundtals vara tämligen förvirrad eftersom det råder delade meningar om vad sekularisering är. Risken är stor att forskare med olika definitioner av sekularisering missförstår varandra (jfr t ex Swatos och Christiano 1999). Ett första steg i ett klagörande är att notera att termen sekularisering används såväl för att beteckna ett *begrepp* som för att benämna en *teori* (Dobbelaere 1999).

Det finns ingen dominerande och vedertagen definition av *begreppet* sekularisering. En tämligen konventionell och i sin enkelhet sympatisk definition av *sekularisering är att religion betyder allt mindre för allt fler människor och inom allt fler samhällsområden* (Demker 1998; jfr Dobbelaere 1999). Detta är den definition som jag använder. Den primära forskningsuppgiften som begreppet sekularisering påkallar är att beskriva i vad mån sekularisering verkligen har inträffat; inom vilka samhällsområden och i vilken omfattning. Motsatsen till sekularisering kallas sakralisering, det vill säga att religion betyder allt *mer* för allt fler människor inom allt fler samhällsområden.

Det finns även *teorier* som benämns sekularisering. De teorier som befinner sig i huvudfåran menar att sekulariseringen tilltar allteftersom det moderna

samhället utvecklas; moderniseras. Ofta förmodas rationella inomvärldsliga överväganden ersätta förklaringar av samhällsfenomen som hänvisar till det övernaturliga (Martin 1978; Dobbelaere 1981). I den kommande framställningen används dock inte sekularisering för att beskriva en teori, utan blott som en benämning av *begreppet* sekularisering och ingenting annat.

Diskussionen och forskningen om sekularisering skulle bli klarare om man som statsvetaren Marie Demker accepterade att sekularisering är ett mångfasetterat fenomen vars omfattning kan skifta inom olika sfärer i samhället (Demker 1998). Flera forskare har också gjort iakttagelser i samma riktning. Bland religionssociologiska forskare har det blivit allt vanligare att identifiera en religiös marknad bestående av *religiöst utbud* och *religiös efterfrågan*. Det religiösa utbudet är de religiösa föreställningar och beteenden som presenteras och finns tillgängliga för individerna i ett samhälle. Mellan det religiösa utbudet och efterfrågan råder en ömsesidig påverkan. Ofta tillgodoses behovet av religiositet genom de religiösa former som är tillgängliga för individen. Det religiösa utbudet strukturerar således individernas religiositet. Samtidigt försöker olika religiösa samfund och liknande att anpassa det religiösa utbudet till individernas religiösa efterfrågan. Det finns även individer som skapar egna religiösa organisationer som kan erbjuda just det religiösa utbud som de efterfrågar (Finke och Iannaccone 1993; Stark och Iannaccone 1994; Iannaccone och Finke 1997; Bruce 2000).

Den religiösa marknaden kan studeras på olika analysnivåer. I det följande beaktas samhälls- och sektorsnivå. På båda analysnivåerna bör religiöst utbud såväl som religiös efterfrågan undersökas. Detta innebär att begreppet sekularisering kan studeras inom fyra områden (se tabell 1). Interaktionen mellan religion och politik sker på samhällsnivå. På sektorsnivå studeras enbart specifika sektorer av samhället var för sig: politiska, ekonomiska, religiösa etc. På sektorsnivån rör den religiösa marknaden enbart religion utan inblandning av andra samhällssektorer.

Tabell 1 Den religiösa marknaden på två analysnivåer

		Religiös marknad	
		Utbud	Efterfrågan
Analysnivå	Samhälle	A Integration mellan religion och andra samhällsområden, t ex politik	B Religiositet påverkar andra samhällsområden, t ex politik
	Sektor	C Religion	D Religiositet

På samhällsnivå rör det religiösa utbudet religionens integration med andra samhällssektorer med i huvudsak icke-religiös aktivitet (se ruta A i tabell 1). Föreningen kan både vara resultatet av en religiös inverkan på andra samhällssektorer (till exempel politik) och det motsatta: en sekulär samhällssektor som påverkar religion. På denna nivå innebär sekularisering en separation mellan religion och den offentliga sektorn (Bergfeldt 1998). Statskyrkosystem och konfessionell skola visar alla på en förening av religion och politik. Att skilja kyrkan från staten och omforma skolämnet kristendom till religionskunskap är exempel på en sekularisering av det religiösa utbudet på samhällsnivå.

I Sverige finns klara tecken på en sekularisering på samhällsnivåns utbudssida. Banden mellan Svenska kyrkan och staten har kraftigt försvagats sedan statskyrkoreformen som trädde ikraft år 2000. Den konfessionella skola som existerade i början av 1900-talet har successivt förändrats till en sekulär skola där religionsundervisningen omvandlats från att ha varit en utbildning i Svenska kyrkans lära till att bli ett samhällsorienterat ämne. Förändringen var speciellt omfattande under 1960-talet. De personer som växt upp under 1970-talet var de första grundskoleeleverna som genomförde en helt sekulär skolgång (Hagevi 2002:46-47).

Till skillnad från samhällsnivån är den religiösa marknaden på sektorsnivå av religiös art, utan att andra icke-religiösa samhällssektorer blandas in. På sektorsnivåns utbudssida (se ruta C i tabell 1) agerar organisationer och rörelser som avser att representera och verka för en religion eller en religiös inriktning. De religiösa organisationernas utbud består också av religiösa formaliserade trossystem, normer, riter och religiösa möten. En tydlig sekularisering av det religiösa utbudet på sektorsnivå är om det religiösa utbudet från kyrkor och andra religiösa organisationer minskar, till exempel genom att allt färre religiösa riter (dop, konfirmation, vigsel och begravning) utförs.

Också vad gäller sektornivåns utbudssida är sekulariseringen i Sverige tydlig. Den stora förändringen inleds i slutet av 1960-talet och är sannolikt ännu inte avslutad. Nästan oavsett vilken traditionell religiös rit som undersöks (undantaget begravning) är det allt fler som inte har genomfört någon av dem. Återigen har de personer som växt upp på 1970-talet och framåt bara upplevt det sekulariserade Sverige (Hagevi 2002:47-50).

På sektornivåns efterfrågesida (se ruta D i tabell 1) analyseras individens religiositet. Det finns flera indikatorer på religiositet. En vanlig indikator är individens religiösa engagemang, det vill säga religionsutövningens intensitet, till exempel hur ofta någon besöker en kyrka eller ber till Gud. En annan indikator är religiösa värden. Ett religiöst trossystem innehåller värden som en person kan bejaka eller avfärda i mer eller mindre utsträckning. Några exempel på religiösa värden är betydelserna av frälsning. På sektornivåns efterfrågesi-

da innebär sekularisering bland annat att allt färre är religiöst engagerade eller uppfattar religiösa värden som betydelsefulla.

De undersökningar som registrerar gudstro, religiöst beteende och religiösa värden över tid i Sverige visar på en sekularisering av sektornivåns efterfrågesida. Allt färre svenskar går i kyrkan, tror på eller ber till Gud och värderar till exempel frälsning som viktigt. Men den religiösa förändringen har också råkat ut för ett trendbrott. Bland de personer som växt upp i det sekulära Sverige (från 1970-talet och framåt) minskar inte andelen kyrkobesökare längre. Istället anser allt fler att religiösa värden som frälsning är viktigt. I de yngre generationerna tycks således sekulariseringen ha avstannat och det finns till och med tecken på en sakralisering (Hagevi 2002:51-57).

Angående religiös efterfrågan på samhällsnivå (se ruta B i tabell 1) analyseras förhållandet mellan individens religiositet och (i vårt fall) politisk opinion. Notera att till skillnad från religiöst utbud analyseras på efterfrågesidan *individens* förhållande till religion (se definitionen av religiositet) och *individens* politiska opinion. En person kan då låta sin politiska opinion baseras på den egna religiositeten. Ett exempel är åsikten om religion överhuvudtaget bör blandas samman med politik. På samhällsnivåns efterfrågesida innebär sekularisering att sambandet mellan religiositet och politisk opinion försvagas. Denna typ av sekularisering har inte tidigare analyserats i Sverige. Det är sekularisering på samhällsnivåns efterfrågesida i form av sambandet mellan religiositet och politisk opinion som skall analyseras i detta kapitel.

I tre av de fyra områden har sekularisering studerats. Inom samtliga tre områden som analyseras har den religiösa förändringen varit exceptionell för personer som växt upp efter 1970-talet. På den religiösa marknadens utbudssida har sekulariseringen varit extra omfattande samtidigt som sekulariseringen av den religiösa efterfrågan avstannat eller kanske till och med vänt till sakralisering. Denna utveckling ökar intresset av att analysera skillnader mellan generationer. I forskningen om generationer har noterats religiösa skillnader mellan för- och efterkrigsgenerationer. Mycket kortfattat kan efterkrigsgenerationen beskrivas som mer sekulariserad än förkrigsgenerationen (Inglehart 1977, 1990, 1997). Men enligt beskrivningen ovan finns även intressanta religiösa skillnader mellan vad som har kallats för 40-talister och Generation X. *Förkrigsgenerationen* är född före år 1941. *40-talisterna* är (namnet till trots) födda mellan 1941-1950. *Generation X* är födda mellan 1961-1980 (Coupland 1991; Graber 2001, Flory och Miller 2000; Hagevi 2002; se Floyd och Lindqvist 1987). Till dessa tre generationer tillkommer nu en fjärde som börjar att växa till sig: *millenniegenerationen*, som är född mellan 1981-2000. Avsikten är att analysera om sambandet mellan religiositet och politisk opini-

on utvecklas likartat över tid eller om det finns olika trender inom olika generationer.

Teorier om sambandet mellan religiositet och politisk opinion

Utgångspunkten för analysen om religiös förändring är fyra teoretiska utsagor om den kontextuella påverkan samhällsförändringen har på relationen mellan religiositet och politisk opinion (se tabell 2). En första vattendelare är de teorier som antar att religiositet påverkar och de som antar att religiositet inte påverkar politisk opinion. Den andra vattendelaren utgår från teoriernas antaganden om hur sambandet mellan religiositet och politisk opinion har utvecklats över tid, det vill säga hur sambandet var då jämfört med nu.

Tabell 2 Fyra teoretiska utfall av religiös inverkan på politisk opinion över tid

Tidsperiod	Påverkar religiositet politik?			
	Ja		Nej	
Då	1	2	3	4
Nu	↓	↙	↘	↓

Kombineras de olika antagandena erhåller vi fyra möjliga teoretiska utfall: religiositet har alltid påverkat politisk opinion lika mycket (pil 1), religiositetens inverkan på politisk opinion har försvagats, vilket är ett fall av sekularisering (pil 2), religiositetens inverkan på politisk opinion har förstärkts, det vill säga ett exempel på sakralisering (pil 3) och religiositet har aldrig i någon nämnvärd mening påverkat politisk opinion (pil 4).

Till respektive pil i tabell 2 kan knytas tio teorier om sambandet mellan religiositet och politisk opinion.

Pil 1: Religiositet har alltid påverkat politik lika mycket

Enligt *privatiseringsteorin* är befolkningsandelen med starkt religiöst engagemang konstant och religiositetens påverkan på politisk opinion likaså. Det som har hänt är bara att allt färre med starkt religiöst engagemang går till kyrkan och att andelen privatreligiösa ökar istället. Om privatreligiositeten inte är så individuell som ibland antagits, är det möjligt att den ger politiska

implikationer (se Kellstedt och Smidt 1993:179-180). Trots den religiösa förändringen antas alltså svenska folkets politiska opinion vara påverkad av religiositet med obruten styrka. Det hypotetiska utfall som stöder privatiseringsteorin är om effekten av privatreligiöst engagemang på politisk opinion är lika starkt som för religiösa mötesbesökare.

*Underkastelse*teorin stipulerar att religionen är den viktigaste normgivaren av alla för de individer som underkastar sig dess anspråk (Demker 1998:10). Utifrån underkastelse teorin går det inte att formulera några hypoteser om religiositetens förklaringskraft på den allmänna opinionen då underkastelse teorin bara uttalar sig om personer med starkt religiöst engagemang. Men en hypotes är att regelbundna religiösa mötesbesök bör ge en konstant påverkan på politisk opinion över tid. Det skall inte heller finnas några skillnader mellan olika generationer. Underkastelse teorin gör inte några antaganden om graden om sekularisering i samhället. Därför är det möjligt att kombinera hypoteser från underkastelse teorin med andra hypoteser komna ur privatiseringsteorin (se ovan), deklinerings teorin och teorin om cyklisk förändring (se nedan).

Pil 2: Religiositetens inverkan på politik har försvagats (sekularisering)

I denna kategori finns teorier som alla kan kopplas till samhällets modernisering. Den första varianten i denna kategori — *deklinerings teorin* — är tämligen enkel. Allt färre människor är religiösa (Hamberg 1990; Westholm 1991:90-96). Därmed begränsas den möjliga religiösa påverkan till allt färre människor. Därför minskar också effekten av religiositet på den politiska opinion hos svenska folket som kollektiv (Oskarson 1992:349; Dalton 1996:182, 185). Enligt den hypotes som baseras på deklinerings teorin kan det religiösa inflytandet över politisk opinion minska, alltså vara oförändrat bland dem som alltså är religiösa, eller till och med öka. Det religiösa inflytandet på det samlade svenska folkets politiska opinion minskar ändå eftersom andelen religiösa utövre minskar. Därför är denna hypotes möjlig att kombinera med underkastelse teorin (se ovan). Till viss del är deklinerings teorin en förutsättning för teorin om förtroendeskapande strukturer och reaktionsteorin (se nedan).

En andra teori i denna kategori är *fragmentiseringsteorin* som antar att den religiösa individen har förändrats. Till skillnad från förr har förmodligen religiositet inte samma betydelse inom politiken och andra samhällsområden för religiösa personer. Istället för att avvika politiskt liknar de religiösa i allt större utsträckning resten av befolkningen. En sådan utveckling brukar förklaras med samhällets fragmentisering. I det moderna samhället ökar separationen mellan olika samhällsområden som arbetsliv, familjeliv och kyrka så att de

framstår som allt mer fristående från varandra. Till exempel kan en person i större utsträckning än förut träffa olika människor i sin familj, på sitt arbete, i kyrkan och på sin fritid. Enligt fragmentiseringsteorin leder detta till att människor i allt mindre utsträckning ser livet som en helhet, utan uppfattar det mer som sammansatt av olika delar vilka är löst relaterade till varandra. Religionen tenderar då att bli en separat del av individens göranden istället för att vara starkt integrerad i människors dagliga liv. Sambandet mellan livets olika delar blir allt svagare, så även mellan religion och politisk opinion. Ju mer fragmenterat samhället är, desto mindre påverkas en människas politiska opinion av sin religiositet (Lenski 1961:8-10). Fragmenteringsteorin uttalar sig således endast om religiöst engagerade människors politiska opinion, inte hela svenska folkets. Fragmentiseringsteorin kan vinna stöd genom något av två hypotetiska utfall. För det första kan skillnader i politisk opinion som är beroende av religiositet minska över tid. För det andra kan skillnader i politisk opinion på grund av religiositet vara mindre i yngre generationer än äldre. Notera att ingen av dessa hypoteser uttalar sig om förändringar av *nivån* på det religiösa engagemanget i samhället. Precis som deklineringssteorin kan fragmentisering vara en förutsättning för att en del regelbundna religiösa mötesbesökare skall reagera mot sekularisering på det sätt som reaktionsteorin stipulerar (se nedan).

Individualiseringsteorin — den tredje i denna kategori — antar också att samhället fragmenterats. Teorin tillför dock ett antagande om individualisering, det vill säga att människor är allt mer oberoende av omgivningen samtidigt som känslan av samhörighet och gemenskap avtar (Dobbelaere 1981; Pettersson 1992:97-99; Reimer 1994:16-20; Seippel och Lafferty 1996:118-123; jfr Berger och Luckmann 1984:190-191). Fragmentisering och individualisering inte bara kompletterar varandra utan förstärker dessutom varandras inflytande på sambandet mellan religiositet och politisk opinion.² De allt mer självständiga individerna är inte längre beroende av institutioner eller auktoriteter för att tolka omgivningen. De börjar istället att utveckla egna tanke-mönster som är anpassade efter den egna individuella situationen som kan präglas av individens kön, ålder, utbildningsnivå, etc. Detta gäller även religionen. Det är således individernas livssituation som påverkar deras religion, istället för att religionen påverkar individerna. Kyrkor, präster och dogmer tappar greppet om enskildas religiositet. Istället utvecklar människor sin egen religion, så kallad privatreligiositet (Hamberg 1989; Hagevi 2000). Utifrån ett sådant antagande synes det svårt att religiositet skulle påverka individens politiska opinion. Eventuella samband torde istället kunna förklaras med andra bakomliggande faktorer som kan hämtas från individens livssituation.

Individualiseringsteorin prövas genom följande hypotes. De politiska skillnaderna mellan personer med starkt och svagt religiöst engagemang förväntas minska, speciellt stor bör minskningen vara bland de privatreligiösa. Enligt hypotesen är således sambandet mellan religiositet och politisk opinion svagare bland privatreligiösa än bland religiöst engagerade i en traditionell religion. Dessutom skall en stor del av sambandet mellan religiösa engagerade och politiska opinionen i dagens samhälle förklaras av individens personliga förhållanden som ofta är knutna till demografiska faktorer. Således bör demografiska faktorer förklara en allt större del av ett eventuellt samband mellan religiöst engagerade och politisk opinion, vilket inte var fallet vad gäller fragmenteringsteorin. Dessutom finns en generationshypotes: skillnaden mellan religiöst engagerades och övrigas politiska opinion bör vara mindre i yngre generationer än i äldre.

Pil 3: Religiositetens inverkan på politik har förstärkts (sakralisering)

Den första teorin i denna kategori är *teorin om cyklisk förändring*. Den tillbakavisar modernismens närmast linjära utveckling av en ständig och allt djupare sekularisering. Istället menar teorins anhängare att den religiösa efterfrågan tenderar att vara konstant. Däremot förändras samhället och religiositeten varierar i respons på samhällsutvecklingen. Religiösa organisationer må komma och försvinna, men nya religiösa rörelser kommer alltid att ersätta de gamla (Stark och Bainbridge 1985; se även Sorokin 1959). Somliga hävdar att det religiösa intresset ökar och det har till och med talats om en ny våg av privatreligiositet (Botvar 1996:144-145; se Olausson m fl 1985). Om teorin om cyklisk förändring stämmer bör följande hypotes få stöd: religiositetens inverkan på politiska opinioner är konstant, samtidigt som allt fler innehar ett starkt religiöst engagemang, oftast en privatreligiös sådan. Dessutom bör religiositetens effekt på politisk opinion vara lika stor för kyrkobesökare och andra besökare av religiösa möten som för privatreligiösa. Sannolikt bör även de yngsta generationerna uppvisa en mer omfattande religiositet än föregående generationer.³ Teorin gör dock inga utsagor om skillnader mellan generationerna rörande kopplingen mellan religiositet och politik. Teorin om cyklisk förändring är möjlig att kombinera med underkastelsesteorin: även när det religiösa engagemanget ökar antas att religionen är den viktigaste normgivaren av alla för de individer som underkastar sig dess anspråk.

Enligt *teorin om förtroendeskapande strukturer* kan religiösa personer utvecklas till att utgöra en mycket speciell samhällsgrupp – ”a distinct part of culture” – med en rad avvikande opinioner som inte längre omfattas av de övriga i samhället (citrat från Sommerville 1988:77; se Petersen och Donnerwerth 1998:353-355). I forna dagar omfattades även ateister och personer

med allmänt lågt religiöst engagemang till stor del av de religiösa värderingar som genomsyrade det ännu inte sekulariserade samhället. Med tilltagande sekularisering har de religiösa värderingarna i allt mindre utsträckning blivit allmänna. I detta stycke överensstämmer teorin om förtroendeskapaande strukturer med deklinerings teorin. Men teorin om förtroendeskapaande strukturer antar att sekulariseringen inneburit att andra värderingar än de traditionellt religiösa har slagit rot i stora sekulariserade grupper, men inte bland personer som alltjämt har ett starkt religiöst engagemang. Bland dessa finns istället en struktur – till exempel en homogen grupp med likartade värderingar – som alltjämt stöder de värderingar som andra samhällsgrupper i allt större utsträckning ratar.⁴ Teorin om förtroendeskapaande strukturer får stöd om politiska opinioner och beteenden i en religiös grupp är konstanta över tid medan det övriga samhället avviker allt mer.

Förespråkarna för *reaktionsteorin* tänker sig att den allmänna sekulariseringen leder till en motreaktion av den religiösa efterfrågan på samhällsnivå. Reaktionen är speciellt inriktad mot det religiösa utbudet på samhällsnivån, men även mot sådant som deklinerings teorin och fragmentiseringsteorin beskriver. Personer med starkt religiöst engagemang reagerar på den tilltagande sekulariseringen genom att försöka försvara vad som upplevs som hotade samhällsvärden, till exempel rörande familj och moral. En allt större del av det politiska deltagandet hos individer med stark religiös identifikation allokeras då till att försvara dessa värden (Wallis och Bruce 1985:145, 156-157, 160-161). Detta innebär att en värdeklyfta etableras då politiska skillnader beroende på religiositet ökar. De politiska skillnaderna som beror på religiöst engagemang ökar därmed, både över tid och mellan äldre och yngre generationer (på grund av att yngre generationer har mer ”religiösa” åsikter). Religiositet får i så fall en politisk betydelse som den tidigare inte hade. Reaktionsteorin får stöd om de opinionsmässiga skillnaderna mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och andra personer i samhället ökar över tid samt mellan äldre och yngre generationer. Men till skillnad från teorin om förtroendeskapaande strukturer bör även stödet för de specifika åsikter som regelbundna religiösa mötesbesökare innehar inte bara vara stabila, utan också öka över tid eller mellan generationer.

Pil 4: religiositet har aldrig påverkat politik

Enligt *protestantteorin* har det i protestantiska länder aldrig funnits något samband mellan religiositet och politisk opinion. De protestantiska kyrkorna antas då reservera religionen till sektorsnivå utan kontakt med samhällsnivån, varför religiositet inte påverkar samhället i övrigt. Antagandena förstärks av att länder där protestantiska kyrkor dominerar saknar en auktoritativ ledare

som liknar påven i den Romersk-katolska kyrkan. Man menar att Sverige och liknande länder inte har en stark kristen talesman i samhällsfrågor. Vad som är kristna samhällsvärderingar förmodas istället till stor del vara öppet för individens tolkning (Martin 1978:117; se Demker 1998:11, 18-20, 28-37, 84-87, 97-100). Hypotesen är att religiositet inte i någon nämnvärd utsträckning påverkar politisk opinion, vare sig nu eller förr.⁵

En tionde teori — *demografiska teorin* — antar att religiositet ingår i ett traditionellt mönster som omfattar vissa samhällsgrupper. Vid en första anblick finns några samband mellan religiositet och politisk opinion, men de är blott skensamband. Relationerna förklaras istället av andra bakomliggande demografiska faktorer som har betydelse för individens sociala situation. De demografiska faktorerna påverkar religiositet såväl som politiska opinioner så att samvariation uppstår. Det hypotetiska utfall som stöder den demografiska teorin är således att religiositet inte har någon självständig inverkan på politisk opinion. Det är istället demografiska faktorer som kön, ålder, utbildning, klass, urbaniseringsgrad och invandrarbakgrund som har politisk relevans (Gustafsson 1997:202).⁶ Den demografiska teorin och protestantteorin kompletterar varandra.

Politiska opinioner

Politisk opinion är individens reaktion på politiska förslag. Individen kan till exempel vara för eller emot ett förslag, men det är också möjligt att personen inte har någon åsikt. Ett vanligt antagande inom opinionsforskningen är att politisk opinion delvis orsakas av politiska attityder hos individen och delvis av de stimuli som individen konfronteras med: presentationen av förslaget och strukturen på de möjliga svarsalternativen.⁷

Det finns både funktionalistisk och substantiell ansats som berör religiositet och politisk opinion. Studier av religion och politik baseras vanligtvis på funktionalistisk ansats som antar att religion måste innehålla vissa element för att kunna fullgöra sina samhällsliga funktioner. Religion anses således göra något, till exempel försvara det traditionella samhället och befrämja politiska opinioner av konservativ art samt underlätta integrationen mellan samhällsmedlemmar (Yinger 1957; Scharf 1970:31-35; Geertz 1973:4; Wallis – Bruce 1992:9-10).⁸ Ett alternativ i studiet av religiositet och politik är den substantiella ansatsen som intresserar sig för trons innehåll (Leege – Kellstedt 1993). Den substantiella ansatsen utgår från de religiösa personernas egna motiv för sin religion, det vill säga religionens innehåll. Den antar således att religion *är* något, inte att den per definition *gör* något. I den substantiella ansatsen är det därmed intressant att studera religiösa trossystem och värderingar som domi-

nerar i samhället, vilket i vårt fall främst är kristendom. Innehåller religionen utsagor som kan ha implikationer för politiska åsikter?

Låt oss börja med den funktionalistiska ansatsen. Religiösa personer förmodas inneha tämligen traditionella värderingar. Besökare av religiösa möten bör således tendera att stödja politiskt konservativa opinioner. Enligt funktionalistiska antaganden bör aktiva religionsutövare försvara en traditionell kvinnoyn och sexualmoral. Att vilja *begränsa den fria aborten* och *förbjuda alla former av pornografi* kan betraktas vara i linje med detta. Det skulle inte heller förvåna om en anhängare av den funktionalistiska ansatsen tror att aktivt religiösa personer också tenderar att inneha politiska åsikter som förknippas med marknadsorienterade lösningar och den högra delen av den ideologiska *vänster-högerdimensionen*.⁹ Ett sådant samband bör förstärkas av att socialister inte sällan visat ointresse för religion och ibland även propagerat för ateism. I Sverige var denna debatt stark runt förra sekelskiftet. Religiösa personer – framförallt i Svenska kyrkan – reagerade på religionsfientliga signaler som ofta sändes ut av socialister, samtidigt som socialister av olika schatteringar reagerade mot den reformfientlighet som fanns inom statskyrkan (Rosengren 1948; Palm – Nylund 1982, se även Marx 1981:68-69).

Låt oss nu presentera några substantiella teorier om sambandet mellan religiösa orienteringar och politisk opinion. En tämligen allmän substantiell teori är att många religioner poängterar vikten av osjälviskhet (jfr Demker 1998:87-88). Antagligen är detta en anledning till att de flesta religiösa organisationer bedriver en omfattande hjälpverksamhet, såväl inom landet som internationellt. Enligt denna substantiella ansats är det möjligt att aktiva religionsutövare av samma anledning som de bedriver hjälpverksamhet tenderar att vara motståndare till att *minska u-hjälpen*. Det är även möjligt att sådana ståndpunkter förstärks av ett intresse att värna om den egna rörelsens verksamhet, även om en stor del av den religiösa verksamheten också kan härledas från religiösa värderingar (Wald 1983:109-110; 1997:28-29). Ett tydligt exempel är frågan om statligt bistånd till utvecklingsländer. Flera samfund har missionsverksamhet i u-länder, delvis för att ge humanitär och materiell hjälp. En stor del av den statliga u-hjälpen går via dessa organisationer: under år 1999 erhöll enskilda organisationer drygt 830 miljoner kronor till "utvecklingsinsatser med enskilda organisationer" av SIDA (SIDA 2000:59). Tidigare analyser visar också att religiösa mötesbesökare tenderar att stödja svenskt bistånd (Bjereld – Gilljam 1991:151; Demker 1998:95; Ekengren – Oscarsson 1999:50-52).

Miljöfrågorna är värda en egen mäsas. En omfattande forskning om förhållandena i USA relaterar kristna i allmänhet och evangelikaler i synnerhet (och framförallt bokstavstroende evangelikaler) till en relativt miljövänlig

opinion (Hand – van Liere 1984; Eckberg – Blocker 1989; Guth – Green 1995; Gardner – Stern 1996:42-44).¹⁰ Teorin lanserades först av Lynn White (1967; se även Ehrlich 1978) som menade att kristendomen har orsakat det mesta av dagens miljöproblem. Han menar att det kristna budskapet generar föreställningen av mänskligheten som herre över naturen, vilket legitimerar exploatering av naturresurser enbart för människans nytta. Teoretiskt är dock det motsatta argumentet möjligt: aktiva kristna är extra miljövänliga. Det finns de som menar att kristen tro ger ansvar för både djur och natur (Shaiko 1987; Gelderloos 1992; Whitney 1993; Gardner – Stern 1996:37, 50). Biskop Martin Lönnebo går till och med så långt att han påstår att avsaknaden av kristen tro öppnar för rovdrift av naturen (Lönnebo 1990). På individnivå är nog det vanligaste sättet att testa kristendomens inverkan på miljöopinionen att undersöka sambandet mellan enskilda personers religiositet och miljöopinion (Gardner – Stern 1996:38). Få av dessa test har genomförts utanför USA. I Sverige har det också visat sig att böneaktivitet har ett positivt samband med miljövänlig opinion, dock utan att undersöka om böneaktivitet är ett uttryck för kristendom (Sewerinson 1997; jfr Seippel – Lafferty 1996:125-126, 129-130; Botvar 1996, 1998, 2001).

Till sist bör sägas något om viljan att *satsa på ett samhälle där kristna värderingar spelar en större roll*. Både den funktionalistiska och den substantiella ansatsen bör rimligtvis anta att religiösa mötesbesökare tenderar att stödja denna tanke i större utsträckning än personer som mera sällan eller aldrig besöker religiösa möten.

Data

I detta kapitel bearbetas data från två olika typer av undersökningar. Främsta bidraget är hämtat från valundersökningarna som genomförs av Statistiska Centralbyrån och Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet. Valundersökningarna utgörs av ett obundet slumpmässigt urval av svenska röstberättigade medborgare boende i Sverige. Dess långa tidserie gör valundersökningarna lämpliga för analyser över tid. Valundersökningarna har utförts sedan 1956 i samband med riksdagsvalen i form av besöksintervjuer. Valundersökningarnas urval representerar alla röstberättigade svenska medborgare boende i Sverige i åldrarna 18-80 år. Urvalet var som minst år 1956 (1146 personer, 95 procent svarande) och år 1960 (1603 personer, 93 procent svarande). Annars har antalet personer i urvalet varierat från 2901-4815 personer och svarsandelen pendlar mellan 73-92 procent. Valundersökningen från år 1998 analyseras speciellt i detta kapitel. Detta år var urvalets storlek 2 901 personer och andelen svarande var 81 procent. Vid ett par tillfällen kompletteras ordinarie valundersökningsdata med en undersökning som genomfördes

vid valet till Europaparlamentet år 1999. Denna gång var urvalstorleken 2 678 personer och andelen svarande var 76 procent (Oscarsson 2002).

Vid en tvärsnittsstudie av religiösa mötesbesöks och privatreligiositets effekt på politisk opinion används data som insamlats av SOM-institutet vid Göteborgs universitet år 2000 och 2001. Dessa surveyundersökningar genomfördes med postenkäter som riktades till obundna slumpmässiga urval av den svenska befolkningen mellan 15 och 85 år. Från urvalet svarade 3 546 personer år 2000 och 3 638 personer år 2001 samt andelen svarande var 63 procent respektive 67 procent. (Lithner 2001:412; Nilsson 2002:462).

Religiositet är möjligt att mäta på flera olika sätt. I huvudsak används två typer av mätningar när religiositet undersöks. För det första är det möjligt att ställa frågor om individens religiösa tro. För det andra kan man ställa frågor om individens religiösa beteende. I följande undersökning brukas båda typerna av material, även om tonvikten ligger på religiöst beteende.

Uppgifterna om religiösa mötesbesök hämtas främst från valundersökningarna. Personer som uppges ”gå till gudstjänst eller möte i statskyrkan, i någon frikyrka eller någon annan kyrka eller samfund” minst en gång i månaden karakteriseras som regelbundna kyrkobesökare.¹¹ Väljarnas kyrkobesök har inte kontrollerats i alla valundersökningar. I ett par fall (åren 1970 och 1982) har detta kunnat justeras genom att bruka panelstudier. Halva urvalet från ett riksdagsval återintervjuas nämligen vid nästkommande riksdagsval. Det har då varit möjligt att undersöka religiösa mötesbesökarens åsikter genom att förflytta dem ett par år fram i tiden (år 1970) respektive tre år bakåt i tiden (år 1982).

I SOM-undersökningarna analyseras förutom religiösa mötesbesök även böneaktivitet och gudstro. För både gudstjänstbesök och böneaktivitet identifieras en aktivitet som utförs minst en gång i veckan som *regelbundet* medan andra personer med lägre aktivitetsgrad kategoriseras som *övriga*.¹² I samma SOM-undersökning genomfördes även en okonventionell undersökning av gudstro och ateism. De svarande ombads placera sig på en 11-gradig skala där 0 markerade att svarspersonen var gudstroende och 10 att man var ateist.¹³ I det följande identifieras personer som placerat sig på 0-4 på den 11-gradiga skalan som *gudstroende*.

De opinioner som analyseras i detta kapitel berör kristna världens roll i samhället, pornografiförbud, fri abort, bistånds- och miljöopinionen samt vänster-högerposition. Från år 1982 och framåt är frågorna formulerade på samma sätt. Men vid mätpunkter som genomförs dessförinnan skiftar både fråge- och svarsformuleringar. Främst berör detta problem frågor om svenskt bistånd och abortfrågan, men till viss del även vänster-högerposition. Detta bör beaktas vid uppmätta förändringar av opinionen före och efter år 1982.

Det är möjligt att sådana förändringar helt förklaras av ändrade formuleringar av frågor och svar i surveyundersökningarna.

Den opinion som undersökts över längst tidsperiod behandlar svenskt bistånd till u-länder. Mellan år 1956-1970 sker förändringar av frågans utformning, men runt ett och samma tema. Från år 1982 är frågeformuleringen helt ny, men därefter sker inga förändringar (Ekengren – Oscarsson 1999:69-70.¹⁴ År 1968 undersöktes opinionen om fri abort för första gången, vilket var innan aborträtten gjordes fri. Vid nästa undersökningstillfälle år 1982 var frågan därför annorlunda och gällde begränsningar av den fria aborträtten.¹⁵ År 1968 är också första gången som svarspersonernas självplacering på en vänster-högerskala undersöks. Efter år 1968 har inga förändringar av skalan genomförts och de förändringar som ändå genomförts av frågeformuleringen efter år 1968 betraktas som mycket små och bör inte påverka undersökningen.¹⁶ År 1982 är första gången vi kan analysera religiösa mötesbesök och förslaget att förbjuda alla former av pornografi.¹⁷ Sedan detta år är det även möjligt att analysera i vad mån svarspersonerna vill satsa på ett miljövänligt samhälle och om de vill satsa på ett samhälle där kristna värden spelar en större roll.¹⁸ Ingen av dessa frågeformuleringar har någonsin förändrats.

I vissa tvärsnittundersökningar kompletteras valundersökningarna med SOM-undersökningar gjorda år 2000 och 2001.¹⁹

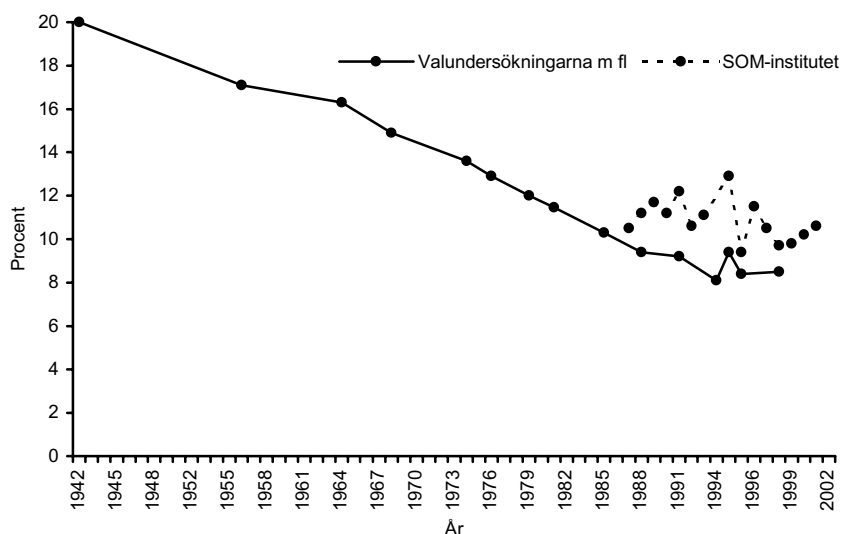
Tre generationer kommer beaktas i de kommande analyserna: förkrigsgenerationen, 40-talisterna och Generation X. Däremot utgår millenniegenerationen från analysen då antalet svars personer från denna generation är litet.

Religiositet i form av religiösa mötesbesök

Många människor associerar antagligen besök av religiösa möten med religiöst engagemang och religion överhuvudtaget. I statsvetenskapliga undersökningar är besök av religiöst möte sannolikt det vanligaste sättet att mäta individens religiositet. Sker besöken regelbundet (det vill säga en gång i månaden), mera sällan eller aldrig? I Sverige är det förhållandevis få som dyker upp på söndagsgudstjänsten, bland den lägsta andelen i världen (Inglehart 1997: 282). Angående regelbundna gudstjänstbesök finns det tämligen jämförbara svenska data över tid, den första mätningen är genomförd redan år 1942. Det finns vissa mätproblem med olikartade fråge- och svarsformuleringar, men möjligheterna att analysera andelen regelbundna gudstjänstbesökare under 60 år är tämligen goda. Problemet med tidserier är dock att även om själva frågeformulären överensstämmer tillfredsställande med varandra kan verkligheten ha ändrat sig så att den ursprungliga formuleringarna inte längre mäter det de avsåg att undersöka. Till exempel har kyrkorna ändrat sitt utbud så att alla religiösa möten inte äger rum på söndagar. Nu för tiden finns lunchandakter,

onsdagsmässor och andra religiösa möten som inte passar in under benämningen gudstjänster. Traditionen i dessa återupprepade mätningar av valundersökningarna och andra forskningsinstitutet är att relativt starkt betona statskyrka och frikyrka. Allt fler religionsutövare besöker inte kyrkor utan till exempel moskéer. Därför använder SOM-institutet den mer neutrala benämningen "gudstjänst eller religiöst möte" i sina mätningar. I figur 1 redovisas en lång tidserie för regelbundna religiösa mötesbesökare som främst bygger på valundersökningarna (heldragen linje) och en kortare tidserie som redovisar SOM-institutets mätningar (streckad linje). Förhoppningen är också att personer som praktiserar icke-kristna religioner i större utsträckning kan avge svar om religiösa mötesbesök än om gudstjänster.

Figur 1 Andel regelbundna religiösa mötesbesökare år 1942-1999 (valundersökningarna m fl) och 1987-2001 (SOM-institutet) (procent)

Kommentar: Uppgifterna om religiösa mötesbesök år 1942-1999 (heldragen linje) är år 1942 hämtade från Hästad 1950:325; år 1956-1968 och år 1985-1998 är källan Valundersökningarna, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet; år 1974 Vuksanovic 1979:316-317; år 1976 Statistiska centralbyrån 1979; år 1979 Gallup 1981:165; år 1981 Levnadsnivåundersökningen 1984:372-373. Uppgifterna om regelbundna religiösa mötesbesök år 1987-2001 (streckad linje) är insamlade av SOM-institutet, Göteborgs universitet.

Andelen som går regelbundet i kyrkan och på andra religiösa möten har minskat. Mitt under andra världskriget besökte var femte svensk regelbundet (det vill säga minst en gång i månaden) religiösa möten (se heldragen linje). År

1994 noterade valundersökningarna bottennoteringen 8,4 procent regelbundna religiösa mötesbesökare. Därefter tycks minskningen ha stannat upp. Det är till och med så att undersökningarna för första gången på 60 år registrerar en svag ökning av andelen regelbundna religiösa mötesbesökare. År 1994 noteras ett litet hopp uppåt i den annars så sluttande kurvan. Detta år förliser färjan Estonia på Östersjön och hundratals människor förolyckas. Det är vanligt att katastrofer leder till ett ökat religiöst intresse, vilket också Estonias förlisning uppges ha orsakat (Gustafsson 1995:11-15; Hagevi 2002:55-56, 73; jfr Källstad m fl 1986). Den religiösa reaktionen på katastrofer av denna typ kan vara tämligen kortvarig. Det illustreras av att andelen regelbundna religiösa mötesbesökare nästan återgår till tidigare uppmätt nivå året efter katastrofen.

I figur 1 redovisas även SOM-institutets undersökningar av religiösa mötesbesök (se streckad linje). Andelen regelbundna besökare är då som förväntat något fler jämfört med valundersökningarna. Vad gäller de religiösa mötena går det inte att upptäcka att andelen regelbundna besökare minskar. SOM-institutets mätningar av religiösa mötesbesök tycks också vara känsligare än motsvarande mätningar i valundersökningarna då andelen regelbundna besökare varierar mer över tid. Reaktionen på Estoniakatastrofen är också mer synlig.

Vad som inte redovisas i figur 1 är andelen som aldrig eller sällan besöker ett religiöst möte. Där tycks sekulariseringen inte ha avstannat. Andelen som aldrig besöker religiösa möten ökar på bekostnad av andelen som sällan gör sådana mötesbesök (Hagevi 2001:64). Fenomenet känns igen från internationell forskning (Putnam 2001:77). Andelen som inte har kontakt med organiserad religion ökar således, medan de med mer intensivt religiöst engagemang är konstant. Det betyder att Sverige blir allt mer uppdelat i två tämligen olika grupper med å ena sidan personer som är tämligen aktiva i religiösa organisationer och å andra sidan personer som inte har någon kontakt med kyrkor och liknade organisationer.

Ofta exemplifieras det svenska multikulturella samhället genom att uppmärksamma så kallade invandrarreligioner. I massmediala sammanhang presenteras inte sällan religiositet som något som kommit till Sverige med den ökade invandringen (se t ex Vetenskap i Väst 2002). Även om utvecklingen mot större svensk religiös mångfald är betydelsefull skall den dock inte överdrivas. Enligt SOM-undersökningarna är det alltså vanligtast att regelbundna religiösa mötesbesökare bevisar en kristen kyrka. År 2000 gick 93 procent av de regelbundna religiösa mötesbesökarna till en kristen kyrka, medan 5 procent bevisade icke-kristna helgedomar. Övriga 2 procent uppgav inte vilket sorts religiöst möte de besökte. Av samtliga regelbundna religiösa mötes-

besökare gick 46 procent till en frikyrka, medan 38 procent besökte Svenska kyrkan. Totalt sökte sig alltså 84 procent av de regelbundna religiösa mötesbesökarna till en protestantisk kyrka. Ungefär 9 procent besökte en katolsk eller ortodox kyrka.

De undersökningar som finns om religiöst engagemang indikerar en omfattande sekularisering sedan andra världskriget. Tendensen har dock avmattats på senare tid bland dem som regelbundet hänger sig åt religiösa aktiviteter. Vad gäller religiösa mötesbesök verkar det som om svenskarna håller på att dela in sig i två mycket olika grupper: de som är mycket religiöst engagerade och de som inte uppvisar något religiöst engagemang alls.

Privatreligiösa och demografiska faktorer

De hypoteser som baseras på protestantteorin, demografiska teorin och individualiseringsteorin stipulerar att det inte finns något orsakssamband mellan religiösa mötesbesök och politisk opinion. Något orsakssamband mellan religiösa mötesbesök och politisk opinion finns inte (protestantteorin och demografiska teorin), i alla fall inte numera (individualiseringsteorin). För att testa dessa hypoteser är avsikten att genomföra en kontroll av effekten av religiösa mötesbesök på politisk opinion då de demografiska faktorer beaktas som har nämnts som förklaringar av sambandet mellan religiositet och politisk opinion: kön, ålder, invandrarbakgrund, urbaniseringsgrad, utbildningsnivå och klass (Gustafsson 1997:202).

Enligt privatiseringsteorin har privatreligiositet ersatt kyrkreligiositet. Dessutom antas privatreligiositet påverka politisk opinion lika mycket som kyrkreligiositet. På grund av brist på data om privatreligiositet är det svårt att undersöka om religiositeten är konstant på det sätt som privatiseringsteorin antar. Men det är möjligt att analysera privatiseringsteorins andra led: att religiositetens effekt på den politiska opinionen är den samma. Det borde betyda att den politiska opinionen påverkas lika mycket av regelbundna religiösa mötesbesök som av privatreligiositet, annars får privatiseringsteorin inte stöd.

Enligt teorin om cyklisk förändring kan det mycket väl vara så att människors religiositet har minskat och att effekten av denna religiositet på politisk opinion också har minskat. Men så är inte fallet längre, utan numera ökar privatreligiositeten och därmed religiositetens effekt på politisk opinion. Om detta stämmer borde privatreligiositeten ha åtminstone lika stor effekt som regelbundna religiösa mötesbesök på politisk opinion, vilket är den hypotes som testas.

I SOM-undersökningen från år 2000 genomfördes mätningar som gör det möjligt att inte bara undersöka effekten av regelbundna religiösa mötesbesök, utan av två typer av privatreligiositet. Den första typen av privatreligiositet är

kognitiv och berör personer som uppgivet sig vara gudstroende men som inte genomfört några regelbundna religiösa mötesbesök, så kallad *gudstroende privatreligiositet*. Den andra typen av privatreligiositet är mer beteendemässig och gäller personer som ber regelbundet (minst en gång i månaden) till Gud men inte besöker religiösa möten regelbundet, så kallad *bedjande privatreligiositet*. De två typerna av privatreligiositet har gjorts ömsesidigt uteslutande genom att alla som angivet att de inte besöker religiösa möten regelbundet, innehar gudstro och ber regelbundet till Gud har kategoriserats som bedjande privatreligiösa, men inte som gudstroende privatreligiösa. I tabell 5 redovisas effekten av regelbundna religiösa mötesbesök, gudstroende och bedjande privatreligiositet på politisk opinion. För varje typ av religiositet redovisas dels det bivariata sambandet, dels det multivariata sambandet som tar hänsyn till demografiska faktorer: kön, ålder, invandrarbakgrund, urbaniseringsgrad, utbildningsnivå och klass. År 2000 undersöktes inte opinionen om pornografiförbud, varför denna uppgift är hämtad från 2001 års SOM-undersökningen. Tyvärr ingår då inga uppgifter om gudstro, varför gudstroende privatreligiösa ej kan identifieras detta år. Några uppgifter om kristna värden redovisas inte i tabell 5 då opinionen i denna sakfråga inte sonderas i SOM-undersökningarna.

Regelbundna religiösa mötesbesök har signifikanta samband med samtliga undersökta politiska opinioner, även under kontroll för demografiska faktorer. Det är värt att notera att effekten vid den multivariata analysen med kontroll av demografiska faktorer är ungefär lika stark som vid den bivariata analysen. När effekten av religiösa mötesbesök analyseras framträder den största skillnaden mellan bivariat och multivariat analys när opinionen rör fri abort. Effekten blir då signifikant *större* under kontroll för demografiska faktorer. Störst effekt har regelbundna religiösa mötesbesök på opinionen om fri abort, följt av pornografiförbud och motstånd mot att minska u-hjälpen. Effekten på miljöopinionen och vänster-högerposition är visserligen svagare, men alltså statistiskt signifikant. I detta mycket avgörande avseende saknar således protestantteorin, den demografiska teorin och individualiseringsteorin stöd.

Också gudstroende och bedjande privatreligiositet uppvisar signifikanta effekter på politisk opinion. De bivariata effekterna är dock betydligt svagare när privatreligiositet analyseras jämfört med religiösa mötesbesök. Dessutom försvagas en stor del av effekten på politisk opinion när demografiska faktorer beaktas. Effekten av gudstroende privatreligiositet på miljöopinionen når inte upp till kriterierna för statistisk signifikans vid den multivariata analysen. Men för bedjande privatreligiositet är effekten vid hänsyn till demografiska faktorer ännu mindre. I den multivariata analysen har bedjande privatreligiositet en-

dast signifikant effekt på opinionen om att begränsa rätten till fri abort. Inga andra opinioner synes egentligen bli påverkade av bedjande privatreligiositet. Utifrån dessa resultat är det helt orimligt att påstå att privatreligiositet skulle kunna ersätta en bortfallen påverkan av regelbundna religiösa mötesbesök på politisk opinion. Både privatiseringsteorin och teorin om cyklisk förändring saknar därför stöd.

Tabell 5 Bivariat och multivariat effekt av regelbundna religiösa mötesbesök, gudstroende privatreligiositet samt bedjande privatreligiositet på politisk opinion år 2000 alternativt år 2001 (ostandardiserade regressionskoefficienter, OLS).

Politisk opinion	Regelbundna religiösa mötesbesök		Gudstroende privatreligiositet		Bedjande privatreligiositet	
	Bivariat	Multi- variater	Bivariat	Multi- variater	Bivariat	Multi- variater
Förbjuda alla former av pornografi	+0,69**	+0,60**	–	–	+0,31**	+0,05
Begränsa rätten till fri abort	+0,92**	+1,17**	-0,25*	-0,28**	-0,16*	-0,33**
Minska u-hjälpen	-0,51**	-0,55**	-0,49**	-0,27**	+0,16*	+0,17
Satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen tillväxt	+0,26**	+0,20**	+0,18*	+0,18	-0,15*	-0,12
Vänster-högerposition	+0,21**	+0,20*	+0,10	-0,02	-0,01	-0,02

Kommentar: Religiösa mötesbesök är kodat 1=regelbundet, 0=övriga. Gudstroende privatreligiositet är kodat 1=gudstroende, men är ej regelbundna besökare av religiösa möten, 0=övriga. Bedjande privatreligiositet är kodat 1=ber regelbundet, men är ej regelbundna besökare av religiösa möten, 0=övriga. Förbjuda alla former av pornografi, Begränsa rätten till fri abort, Minska u-hjälpen och Satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen ekonomisk tillväxt är kodat 5=mycket bra förslag, 4=ganska bra förslag, 3=varken bra eller dåligt förslag, 2=ganska dåligt förslag, 1=mycket dåligt förslag. Vänster-högerposition är kodat 1=klart åt vänster, 2=något åt vänster, 3=varken vänster eller höger, 4=något åt höger, 5=klart åt höger. Notering för statistisk signifikans: **p<0,01; *p<0,05. Data från SOM-undersökningen år 2000 och 2001, SOM-institutet, Göteborgs universitet.

Ytterligare några kommentarer bör göras om privatreligiositets effekt på politisk opinion. Medan förslaget att begränsa rätten till fri abort får ett förhållandevis positivt stöd från regelbundna religiösa mötesbesökare är motsvarande effekt från privatreligiösa – såväl gudstroende som bedjande – av negativ art. Privatreligiösa vill inte begränsa den fria aborten. Dessutom tenderar bedjande privatreligiositet ha en negativ effekt på viljan att satsa på ett miljövänligt samhälle. Utifrån dessa resultat synes det än svårare att uppbåda något stöd för privatiseringsteorin.²⁰

Protestantteorin, demografiska teorin och individualiseringsteorin samt privatiseringsteorin och teorin om cyklisk förändring har nu prövats. Alla fem saknade stöd och kan nu lämnas därhän i den kommande framställningen. Istället vänder vi oss mot de teorier som är kvar att pröva: deklineringsteorin, underkastelsesteorin, fragmentiseringsteorin, teorin om förtroendeskapaande strukturer och reaktionsteorin.

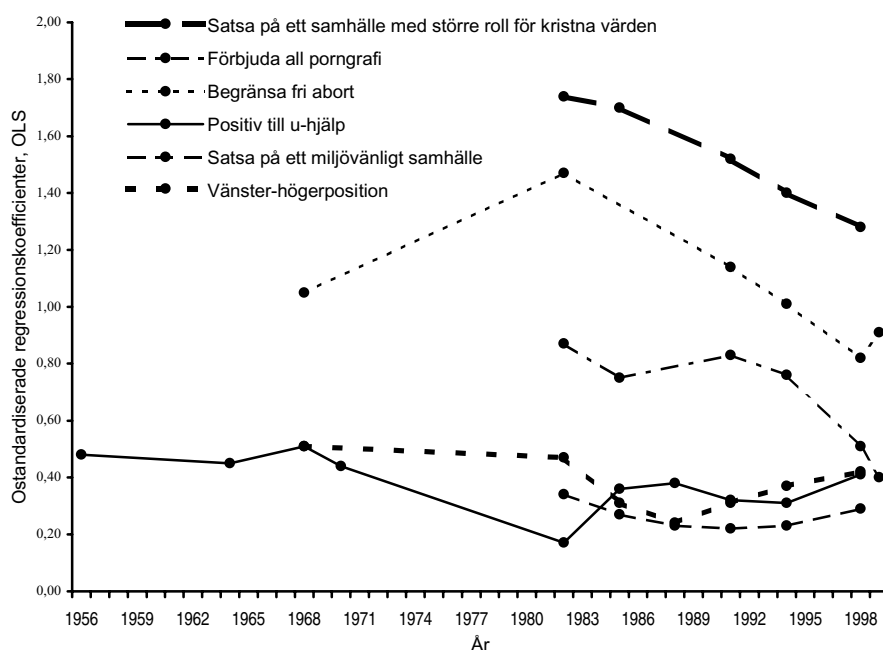
Regelbundna religiösa mötesbesökarens åsikter över tid

Andelen svenskar som regelbundet besöker ett religiöst möte har minskat betydligt sedan andra världskriget. Samtidigt vet vi nu att religiöst engagemang i form av religiösa mötesbesök inverkar på politisk opinion. Men vad har den religiösa förändringen inneburit för effekten av religiösa mötesbesök på politisk opinion över tid? Enligt underkastelsesteorin sker i stort sett ingen förändring av religiösa mötesbesöks effekt på politisk opinion. Fragmentiseringsteorin, teorin om förtroendeskapaande strukturer och reaktionsteorin stipulerar dock att den religiösa förändringen också innebär en förändrad effekt av religiösa mötesbesök på politisk opinion. Innebär den religiösa förändringen att de regelbundna religiösa mötesbesökarnas åsikter blir allt mer lika den mer sekulariserade delen av befolkningen? Det är vad fragmentiseringsteorin antar. Eller innebär den religiösa förändringen att de personer som regelbundet besöker religiösa möten i allt större utsträckning innehar politiska åsikter som skiljer sig från den allt mer sekulariserade omgivningen? Det antagandet gör teorin om förtroendeskapaande strukturer och reaktionsteorin. Det som skiljer reaktionsteorin från teorin om förtroendeskapaande strukturer är att den sistnämnda antar att regelbundna religiösa mötesbesökarens åsikter är relativt stabila, men att åsikterna bland personer som inte besöker religiösa möten regelbundet förändras. Reaktionsteorin gör det motsatta antagandet: sekulariserade personers åsikter är stabila, medan regelbundna religiösa mötesbesökarens åsikter förändras så att de blir allt mer annorlunda. Låt oss pröva dessa fyra teorier genom att undersöka den politiska opinionen i fråga om kristna världens roll i samhället, förbud av all pornografi, fri abort, u-hjälp, miljövän och ideologisk vänster-högerposition. I nästa avsnitt återkommer vi till den femte kvarvarande teorin, deklineringsteorin.

I figur 2 redovisas effekten av regelbundna religiösa mötesbesök på sex politiska opinioner över tid: kristna värden, fri abort, pornografiförbud, u-hjälp, miljövänligt samhälle och vänster-högerposition. På den horisontella x-axeln redovisas vilket år mätningen är gjord. Året när den första mätningen är gjord varierar mellan de olika sakfrågorna (se avsnittet om data). Effekten av religiösa mötesbesök på respektive politisk opinion mäts med ostandardiserade regressionskoefficienter, vars värden är markerade på den vertikala y-axeln i

figur 2. Ett positivt värde innebär att regelbundna religiösa mötesbesökare tenderar att stödja förslagen att kristna värden skall spela en stor roll i samhället, att pornografi skall förbjudas, att fri abort skall begränsas, att de är positiva till u-hjälp och att de vill satsa på ett miljövänligt samhälle samt att de tenderar att placera sig till höger i politiken. Ju högre regressionskoefficient, desto starkare effekt har de religiösa mötena på de regelbundna besökarnas opinion i den aktuella sakfrågan. Ostandardiserade regressionskoefficienter mäter således *skillnaden* i opinion mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och övriga medborgare. Däremot beaktar inte måttet hur stor andel av befolkningen som besöker religiösa möten.

Figur 2 Effekt av regelbundna religiösa mötesbesök på opinion om kristna värderingars roll i samhället, begränsa fri abort, förbjuda alla former av pornografi, positiv till u-hjälp, satsa på ett miljövänligt samhälle och vänster-högerposition år 1956-1999 (ostandardiserade regressionskoefficienter, OLS)

Kommentar: Religiösa mötesbesök är kodat 1=regelbundet, 0=övriga. Satsa på ett samhälle där kristna värderingar spelar en större roll, Förbjuda alla former av pornografi, Begränsa fri abort och satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen ekonomisk tillväxt är kodat 5=mycket bra förslag, 4=ganska bra förslag, 3=varken bra eller dåligt förslag, 2=ganska dåligt förslag, 1=mycket dåligt förslag. Positiv till u-hjälp är kodat 5=mycket positiv, 4=ganska positiv, 3=varken varken positiv eller negativ, 2=ganska negativ, 1=mycket negativ. Vänster-högerposition är kodat

1=klart åt vänster, 2=något åt vänster, 3=varken vänster eller höger, 4=något åt höger, 5=klart åt höger. Data är från valundersökningarna, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.

I figur 2 finner vi återigen att regelbundna religiösa mötesbesökare i större utsträckning än andra vill se en större roll för kristna värden i samhället, att pornografi skall förbjudas, att fri abort skall begränsas, att vi skall satsa på ett miljövänligt samhälle. Relativt många religiösa mötesbesökare är motståndare till minskad u-hjälp samt placerar sig något till höger i politiken. För några sakfrågor – kristna värden, pornografiförbud och begränsa fri abort – tycks det inträffa en sekularisering då effekten av regelbundna religiösa mötesbesök på opinionen avtar över tid. För andra sakfrågor – bistånds- och miljöopinion samt vänster-högerposition – är tendensen över tid inte lika självklar.

Enligt figur 2 är effekten av religiösa mötesbesök extra stark på opinionen i tre sakfrågor: kristna värden, fri abort och pornografiförbud. Det är frågor som ofta associeras med normer som predikas i många kyrkor. En större roll för *kristna värden* i samhället är det förslag där regressionskoefficienternas värden är högst. En anledning kan vara att kristna värden är en vag benämning på något som svarspersonen själv kan fylla med innehåll. Antagligen betyder det att aktivt kristna ofta anser att de värderingar som man själv har är kristna, även om det exakta innehållet i dessa värderingar sannolikt skiljer sig åt mellan olika kristna personer. Trots den öppna tolkningsmöjligheten minskar effekten av religiösa mötesbesök på kristna värden över tid. Detta är ett exempel på när den politiska opinionen sekulariseras.

När mer konkreta sakfrågor undersöks är respondenternas tolkningsmöjligheter mindre, varför sambanden tenderar att vara svagare. Ändå är effekten av religiösa mötesbesök på opinion om *fri abort* stark. Den första mätningen undersöktes i vad mån fri abort borde införas, vilket kan förklara att mätpunkten avviker från den trend av pågående sekularisering som de övriga mätningar uppvisar. Från och med år 1982 har åsikt om fri abort undersökts på samma sätt (*begränsa rätten till fri abort*) och sambandet försvagas under de närmaste decennierna.

De religiösa mötesbesökens effekt på åsikten att *förbjuda all pornografi* indikerar också en trend som överensstämmer med en ökad sekularisering då sambandet försvagas över tid. Vid sista mätpunkten år 1999 är sambandet i nivå med de tre sakfrågor som religiösa mötesbesök har en betydligt svagare effekt på: u-hjälp, vänster-högerposition och satsa på ett miljövänligt samhälle. För de tre sistnämnda sakfrågorna tycks sekulariseringen vara tilltagande fram till 1980-talet. Någon kan anmärka att den minskande betydelse som religiösa mötesbesök tycks ha på individens opinion om u-hjälp beror på förändringar av undersökningens frågeformulering. Det är dock värt att notera

att den minskande betydelsen av religiösa mötesbesök för opinionen om u-hjälp är obruten från år 1968 till år 1982 oavsett frågans formulering. Om det lilla hoppet i kurvan år 1968 förbises visar resultatet i figur 2 faktiskt på en minskad betydelse av religiösa mötesbesök sedan den första mätningen av svenska folkets biståndsvilja år 1956. Men efter år 1982 är trenden den motsatta, det vill säga ökad effekt av religiösa mötesbesök på enskilda personers opinion om u-hjälp. Det beror på att regelbundna religiösa mötesbesökare stöder svenskt biståndspolitik i allt större utsträckning än de som aldrig eller mer sporadiskt besöker religiösa möten (redovisas ej i figur). Från 1980-talet och framåt stämmer således inte opinionen för u-hjälp inte överens med mönstret för sekularisering.

Vad gäller vänster-högerposition är mätproblemen på grund av omformuleringar av undersökningens fråga inte lika allvarliga som vid undersökningar av biståndsoptionen. Men religiösa mötesbesök synes i allt mindre utsträckning påverka individens position på vänster-högerskalan fram till år 1988. Därefter tenderar religiösa mötesbesökare återigen placera sig allt mer åt höger jämfört med övriga väljare. Den ökade betydelsen av religiösa mötesbesök för individens positionering på vänster-högerskalan sammanfaller med kristdemokraternas uppgång på väljararenan. I 1988 års riksdagsval ställde kristdemokraterna inte ens upp under egen partibeteckning, utan samverkade med centerpartiet. Riksdagsvalet år 1991 var ett stort genombrottsval för kristdemokraterna och partiet blev för första gången av egen kraft representerat i riksdagen. Därefter placerar allt fler väljare kristdemokraterna med allt större tydlighet på politikens högra sida (Oscarsson 1998). Det är inte orimligt att väljare som identifierar sig med kristdemokraterna anpassar sig till sitt parti och i allt större utsträckning uppfattar sig stå allt längre till höger i politiken.

I figur 2 synes religiösa mötesbesök ha svagast effekt på *satsa på ett miljövänligt samhälle*. Även för miljöopinionen inleds mätningarna av en något försvagad effekt av religiösa mötesbesök. Under 1990-talet ökar dock skillnaden i miljövänlighet mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och övriga väljare. Även om u-kurvan i figur 2 är jämn och fin är det lämpligt att iaktta försiktighet vad gäller förändringar av den religiösa miljöopinionen. Förändringarna över tid är mycket små.

Vilka teorier har nu fått stöd och kan några teorier i detta läge avfärdas som osannolika? Det är primärt fyra teorier som är relaterade till resultatet i figur 2: underkastelseteorin och fragmentiseringsteorin samt reaktionsteorin och teorin om förtroendeskapande strukturer. *Fragmentiseringsteorin* stipulerar att opinionsskillnader beroende på religiösa mötesbesök skall minska över tid. Som tidigare nämnts så stämmer detta antagande på opinioner om kristna världens roll i samhället, pornografiförbud och fri abort. Fram till 1980-talet

stämmer teorin även för opinion om u-hjälp och miljövänlighet samt vänster-högerposition. Men därefter tycks effekten av religiösa mötesbesök öka, speciellt för opinion om u-hjälp och vänster-högerposition. Denna utveckling är mer i överensstämmelse med *teorin om förtroendeskapande strukturer och reaktionsteorin*.

Det är dock inte självklart att den försvagade effekten av religiösa mötesbesök är orsakad av en fragmentiseringsprocess. Om orsaken står att finns i en allt tilltagande fragmentisering skall personer som besöker religiösa möten regelbundet bli mer lika de övriga som inte besöker religiösa möten lika regelbundet. Men detta är inte den enda förändring som kan resultera i en försvagad effekt av religiösa mötesbesök. Det är möjligt att regelbundna religiösa mötesbesökarens åsikter är tämligen stabila medan mer sekulära grupper förändrar sina åsikter så att de överensstämmer mer med opinionen bland religiösa mötesbesökare. Även en sådan åsiktsförändring resulterar i en minskad effekt av religiösa mötesbesök på individens opinion. I analyserna av framförallt kristna värden och fri abort är det dock tydligt en fragmentiseringsprocess: opinionen hos religiösa mötesbesökare blir allt mer lik opinionen bland de övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet (redovisas ej i tabell).

Men med opinionen om pornografiförbud är det annorlunda. Bland personer som inte besöker religiösa möten regelbundet varierar opinionen om pornografiförbud över tid, delvis antagligen beroende av diverse anti-pornografidebatter som stundtals förekommer i massmedia (se t ex Khaldi 2000; Leijonhufvud 2000). År 1982 är opinionsbalansen (andelen svarande som är för att förbjuda alla former av pornografi minus andelen som är emot att förbjuda alla former av pornografi) bland personer som inte besöker religiösa möten +5 procentenheter, en liten övervikt för pornografimotståndarna. År 1999 har motsvarande procentdifferens växt till +39 procentenheter, det vill säga en stor övervikt för att förbjuda alla former av pornografi. Bland regelbundna religiösa mötesbesökare är motsvarande opinionsbalans +54 procentenheter år 1982 och +64 procentenheter år 1999, en mer stabil övervikt för pornografimotståndarna. Det är inte rimligt att betrakta denna förändring – att den allmänna opinionen i allt större omfattning övertar samma uppfattning som varit förhärskande bland regelbundna religiösa mötesbesökare – som en sekularisering eller fragmentisering. Istället tycks pornografiopinionen ge stöd åt *underkastelse teorin*: att religiositetens inverkan på individen är konstant över tid.

Underkastelse teorin kan dock inte inhämta något stöd när någon av de andra opinionerna analyseras. För synen på kristna värden roll i samhället och fri abort var effekten av religiösa mötesbesök mycket stark, men effekten avtar avsevärt över tid. Förändringen över tid av skillnaden mellan regelbund-

na religiösa mötesbesökare och andra är relativt liten för opinionen om u-hjälp, ett miljövänligt samhälle och vänster-högerposition. Men relationen mellan religiösa mötesbesök och dessa sakfrågor är inte konstant. Först tycks kopplingen bli svagare, för att sedan förstärkas.

Bland regelbundna religiösa mötesbesökare tenderar motståndet mot att minska u-hjälpen att växa sedan 1980-talet, medan motsvarande motstånd bland personer som inte besöker religiösa möten minskar. Detta passar in på mönstret för *reaktionsteorin*. Angående vänster-högerposition beror det stärkta sambandet över tid på variationer bland personer som *inte* besöker religiösa möten regelbundet: dessa tenderar att under 1990-talet dra sig allt längre åt vänster i politiken. För vänster-högerposition synes *teorin om förtroendeskapande* strukturer få ett visst stöd.

Det är värt att notera att de sakfrågor som i tidigare undersökningar ofta relaterats till religiositet uppvisar ett allt svagare samband med regelbundna religiösa mötesbesök (jfr Holmberg 1981; Bjereld och Gilljam 1991; Oscarsson 1998). I två av dessa sakfrågor får *fragmentiseringsteorin* stöd: kristna världens roll i samhället och fri abort. *Underkastelseteorin* får stöd angående opinionen om pornografiförbud. För opinionen om u-hjälp och vänster-högerposition tycks istället *reaktionsteorin* respektive *teorin om förtroendeskapande strukturer* vara av intresse.

Deklineringsteorin

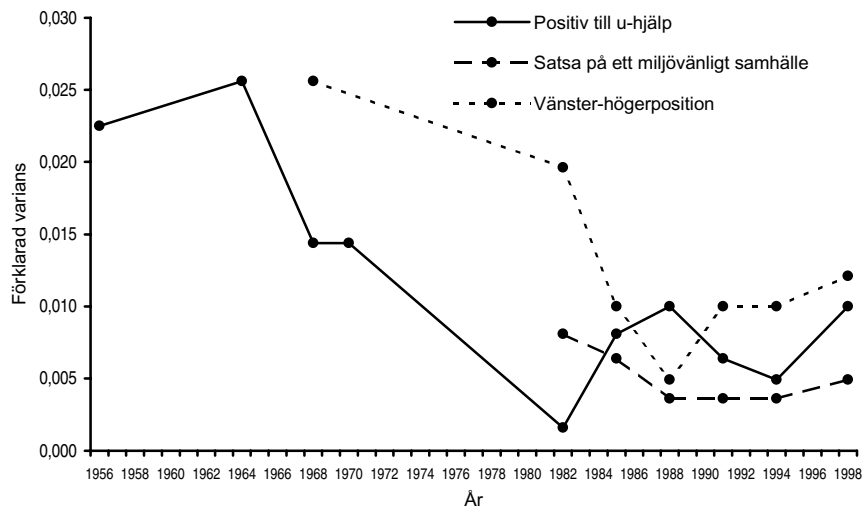
Andelen regelbundna religiösa mötesbesökare har minskat sedan andra världskriget (se figur 1). Detta betyder att en allt mindre andel av svenska folket opinionsmässigt kan påverkas av religiösa mötesbesök. Det ovan använda måttet beaktar dock inte den minskande andelen regelbundna religiösa mötesbesökare (ostandardiserade regressionskoefficienter). Utifrån enkel logik kan vi dock anta att religiösa mötesbesöks förklaringskraft för svenska folkets opinion om kristna världens roll i samhället, pornografiförbud och fri abort minskar ännu mer om hänsyn tas till den allt mindre mötestrogna skara som samlas i kyrkorna. Eftersom effekten av religiösa mötesbesök avtar bland de faktiska mötesbesökarna bör även sambandet minska också när den minskande andelen regelbundna mötesbesökare i befolkningen beaktas. Samma resonemang gäller även den mer stabila religiösa opinionen om pornografiförbud. Även om opinionen är stabil bland religiösa mötesbesökare minskar andelen människor som kan påverkas av religiösa mötesbesök.

För bistånds- och miljöopinionen samt vänster-högerposition är utvecklingen inte lika entydig utan på senare år framträder en ökad effekt av religiösa mötesbesök på dessa opinioner. Frågan är om denna ökade betydelse för reli-

giösa mötesbesök bland de som regelbundet utför dem även ökar förklaringskraften av religiösa mötesbesök för varför svenska folket tycker som de gör?

I figur 3 redovisas återigen relationen mellan regelbundna religiösa mötesbesök och åsikt om u-hjälp, miljövänligt samhälle och vänster-högerposition. Men denna gång används förklarad varians, R^2 , vilket tar hänsyn både till effekten av religiösa mötesbesök på individens opinion *och* andelen regelbundna mötesbesökare i befolkningen. Förklarad varians kan inta värden mellan 0 (0 procent förklarad varians) och 1 (100 procent förklarad varians). Ju högre förklarad varians, desto större förklaringskraft.

Figur 3 Regelbundna religiösa mötesbesöks förklaringskraft för opinionen om u-hjälp, satsa på ett miljövänligt samhälle och vänster-högerposition 1956-1998 (förklarad varians, R^2)

Kommentar: Religiösa mötesbesök är kodat 1=regelbundet, 0=övriga. Positiv till u-hjälp är kodat 5=mycket positiv, 4=ganska positiv, 3=varken varken positiv eller negativ, 2=ganska negativ, 1=mycket negativ. Satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen ekonomisk tillväxt är kodat 5=mycket bra förslag, 4=ganska bra förslag, 3=varken bra eller dåligt förslag, 2=ganska dåligt förslag, 1=mycket dåligt förslag. Vänster-högerposition är kodat 1=klart åt vänster, 2=något åt vänster, 3=varken vänster eller höger, 4=något åt höger, 5=klart åt höger. Data från valundersökningarna, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.

Över tid är det definitivt så att religiösa mötesbesök förklarar allt mindre av svensk opinion om u-hjälp, miljö och vänster-högerposition. Detta beror till stor del på den allt mindre andelen besökare av religiösa möten bland den svenska befolkningen. Den ökade betydelsen av religiösa mötesbesök för bi-

stånds- och miljöopinionen bland de individer som genomför mötesbesöken innebär dock att försvagningen av religiösa mötesbesöks förklaringskraft på svensk opinion till vissa delar har avstannat under 1990-talet. Vad gäller religiösa mötesbesöks förklaringskraft av vänster-högerposition uppvisas alltså en svag ökning.

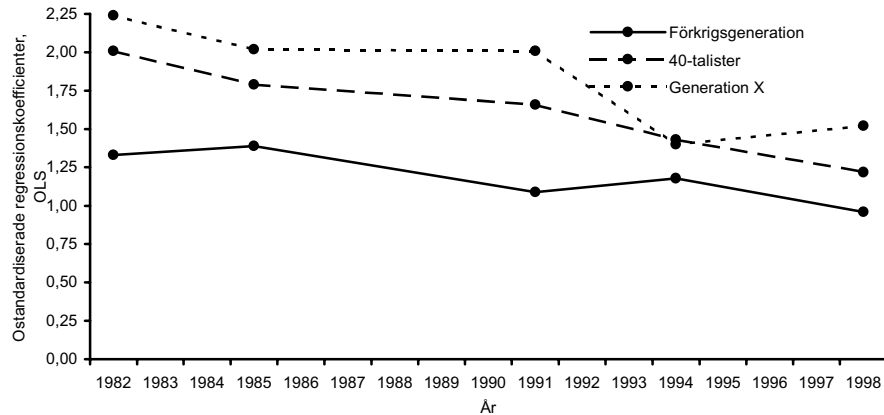
Resultatet som redovisas i figur 3 stöder i huvudsak deklinerings teorin: allt färre människor är regelbundna religiösa mötesbesökare, därför påverkas allt färre av denna form av religiositet, även om effekten på de regelbundna religiösa mötesbesökarna är konstant eller ökar något. Men om de sista tio åren studeras separat noteras att religiösa mötesbesök förklarar allt mer av vänster-högerposition och att förklaringskraften för bistånds- och miljöopinionen är konstant. Återigen är således stödet för en sekularisering av opinionen i "icke-moralfrågor" inte självklart.

Generationskillnader

Sekulariseras opinionen oavsett generation? Eller beror religiösa mötesbesöks påverkan på individens politiska opinion över tid på generationstillhörighet? I detta avsnitt är avsikten att analysera om relationen mellan religiösa mötesbesök och politisk opinion skiljer sig åt beroende på generationstillhörighet. Tre hypotetiska utfall är av intresse att studera. För det första kan yngre generationer uppvisa en lägre effekt på politisk opinion jämfört med äldre. Ett sådant utfall stöder detta stöder *fragmentiseringsteorin* (med undantag för opinion om pornografiförbud, se ovan). För det andra kan yngre generationer uppvisa en högre effekt på politisk opinion än vad äldre generationer gör. I så fall stöder resultatet *teorin om förtroendeskapande strukturer* och *reaktionsteorin*. För det tredje är det möjligt att det inte finns några nämnvärda skillnader mellan generationerna, något som i alla fall inte skulle ge stöd åt de två sistnämnda teorierna. Dessutom är *underkastelse teorin* alltså aktuell när opinionen om pornografiförbud analyseras. Bland regelbundna religiösa mötesbesökare borde vi rimligtvis inte upptäcka några generationskillnader i denna fråga.

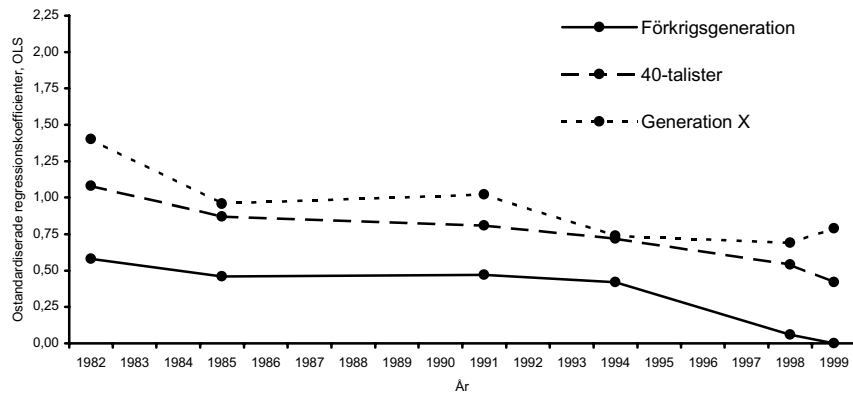
Låt oss börja med att analysera de tre sakfrågor som i denna undersökning uppvisat starkast samband med religiösa mötesbesök: satsa på ett samhälle där kristna värden spelar en ökad roll, förbjud alla former av pornografi och tillåt/begränsa fri abort. I figur 4-6 redovisas effekten av regelbundna religiösa mötesbesök på dessa opinioner. Återigen används ostandardiserade regressionskoefficienter.

Figur 4 Effekt av regelbundna religiösa mötesbesök på satsa på ett samhälle där kristna värderingar spelar en större roll efter generation år 1982-1998 (ostandardiserade regressionskoefficienter, OLS)

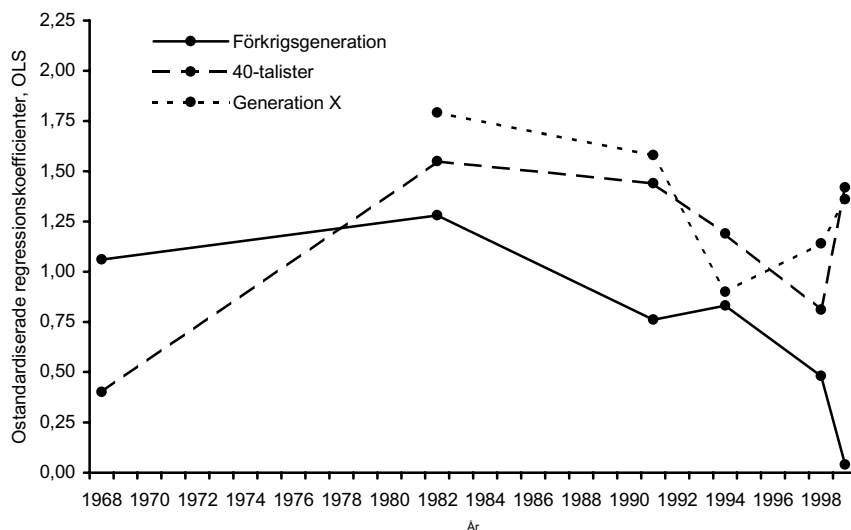
Kommentar: Religiösa mötesbesök är kodat 1=regelbundet, 0=övriga. Satsa på ett samhälle där kristna värderingar spelar en större roll är kodat 1=mycket bra förslag, 2=ganska bra förslag, 3=varken bra eller dåligt förslag, 4=ganska dåligt förslag, 5=mycket dåligt förslag. Data från valundersökningarna, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.

Figur 5 Effekt av regelbundna religiösa mötesbesök på förbjuda alla former av pornografi efter generation år 1982-1999 (ostandardiserade regressionskoefficienter, OLS)

Kommentar: Religiösa mötesbesök är kodat 1=regelbundet, 0=övriga. Förbjuda alla former av pornografi är kodat 5=mycket bra förslag, 4=ganska bra förslag, 3=varken bra eller dåligt förslag, 2=ganska dåligt förslag, 1=mycket dåligt förslag. Data från valundersökningarna, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.

Figur 6 Effekt av regelbundna religiösa mötesbesök på begränsa fri abort efter generation år 1968-1999 (ostandardiserade regressionskoefficienter, OLS)

Kommentar: Religiösa mötesbesök är kodat 1=regelbundet, 0=övriga. Begränsa fri abort är kodat 5=mycket bra förslag, 4=ganska bra förslag, 3=varken bra eller dåligt förslag, 2=ganska dåligt förslag, 1=mycket dåligt förslag. Data från valundersökningarna, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.

När inställningen till kristna världens roll i samhället, pornografiförbud och fri abort analyseras visar det sig att effekten av regelbundna religiösa mötesbesök tenderar att vara större i de yngre generationerna än i de äldre. Generationsskillnaderna i opinionen om pornografiförbud är dock inte kopplade till förändringar bland regelbundna religiösa mötesbesökare, utan bland övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet. Bland dessa tenderar åsikt om pornografiförbud ha samband med ålder: yngre tenderar att vara mer positiva till pornografi än yngre.²¹ *Underkastelse teorin* får alltså stöd när opinionen om pornografiförbud analyseras.

Vad gäller generationsskillnader om kristna värden och fri abort synes resultatet stödja teorin om *förtroendepåbyggande strukturer* och *reaktionsteorin*. Det är dock att notera att inom varje generation tenderar effekten av religiösa mötesbesök klinga av allt eftersom åren går. *Fragmentiseringsteorin* får alltså stöd inom respektive generation. Ett undantag utgör de sista årens mätningar av pornografiförbud och fri abort. Där tenderar generation X (vad gäller fri abort även 40-talisterna) att uppvisa större effekter av regelbundna religiösa

mötesbesök över tid, medan motsvarande effekt i förkrigsgenerationen alltså jämt avtar.

Nästa steg i analysen om generationsskillnader är att granska hur regelbundna religiösa mötesbesök inverkar på bistånds- och miljöopinionen samt vänster-högerposition. För samtliga dessa sakfrågor tenderar regressionskoefficienterna uppvisa lägre värden jämfört med kristna värden, pornografiförbud och fri abort. Detta är sannolikt en orsak varför resultaten för dessa sakfrågor är mer oklara än för kristna värden, pornografiförbud och fri abort (redovisas ej i figur).

Angående biståndsupinion tenderar dock skillnaden mellan religiösa mötesbesökare och mindre vana besökare av religiösa möten att vara större i de yngre generationerna än i den äldsta (redovisas ej i figur). Sambandet mellan religiösa mötesbesök och biståndsupinionen tenderar alltså att vara svagast i förkrigsgenerationen, men de regelbundna religiösa mötesbesökarna i förkrigsgenerationen är alltså mer positiva till u-hjälp än mindre mötesvana personer. Förhållandet mellan 40-talisterna och generation X är mer oklart, men de sista undersökningsåren är skillnaden mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och övriga större i generation X än bland 40-talisterna. Också i fråga om miljöopinionen tenderar skillnaden mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och övriga vara större i generation X (redovisas ej i figur). Däremot tenderar 40-talisterna att uppvisa svagare samband än förkrigsgenerationen, med undantag av några år i början av 1990-talet. Några systematiska generationsskillnader står inte att finna när religiösa mötesbesök och vänster-högerposition analyseras (redovisas ej i figur).

I betydande utsträckning visar resultatet på generationsskillnader i opinionen beroende på religiösa mötesbesök. Detta resultat ger visst stöd åt teorin om förtroendeskapande strukturer och reaktionsteorin. Men också fragmenteringsteori får delvis stöd (med undantag av opinionen om pornografiförbud). Sett över en längre period tenderar skillnaderna beroende på regelbundna religiösa mötesbesök att minska inom varje generation. Generationsskillnaderna är störst i frågor som direkt knyter an till religion – kristna värden – och vad som ibland har kallats för moralfrågor – pornografi och abort. Opinionen i dessa sakfrågor har också starkast samband med religiösa mötesbesök. I sakfrågor där opinionen har svagare samband med religiösa mötesbesök blir generationsskillnaderna mer oklara. Dock tenderar yngre generationer uppvisa större skillnader mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och övriga i några av dessa frågor som behandlar u-hjälp och miljö. Däremot fanns det inga nämnvärda generationsskillnader i vänster-högerposition beroende på regelbundna religiösa mötesbesök.

Är skillnaderna mellan generationerna ett problem för deklineringsteorin? Enligt denna skall regelbundna religiösa mötesbesök förklara allt mindre av den politiska opinionen bland svenska folket. I flera sakfrågor tycks dock religiösa mötesbesöks effekt på opinionen öka från äldre till yngre generationer. För att kontrollera om deklineringsteorin står sig även när generationstillhörighet beaktas har jag genomfört analyser av det slag som redovisades i figur 3 ovan, fast efter generationstillhörighet. Eftersom inte resultatet påverkar tidigare slutsatser om deklineringsteorin skall jag inte fresta läsarens tålamod med att redovisa dessa omfattande analyser. Låt mig endast säga att om hänsyn tas till den allt mindre andelen religiösa mötesbesökare finns inte de generationsskillnader som redovisas ovan. Men det är noterbart att i 20 av totalt 33 tidpunkter då den förklarade variansen undersöktes mellan år 1982-1998 är sambandet svagast bland 40-talisterna. Av de undersökta generationerna tycks således religiösa mötesbesök i minst utsträckning förklara den politiska opinionen bland 40-talisterna.

Åsiktsavstånd mellan generationerna

Nu vet vi att religiösa mötesbesök påverkar politisk opinion olika i skilda generationer. Men vi vet väldigt lite om *varför* generationsskillnaderna finns. Vi vet inte om generationsskillnaderna beror på om regelbundna religiösa mötesbesökare *fjärmar* sig från den stora mängden icke-regelbundna religiösa mötesbesökare eller om de sistnämnda *fjärmar* sig från de regelbundna religiösa mötesbesökarna. Om deras åsikter förflyttar sig ifrån de övriga som inte besöker religiösa möten får reaktionsteorin stöd. Men det kan också vara så att regelbundna religiösa mötesbesökare egentligen inte ändrar sig mellan generationerna, utan både gammal och ung tycker ungefär likadant. Istället kan det vara den övriga icke-religiösa befolkningen som står för all förändring. Detta stöder i så fall teorin om förtroendeskapande strukturer. För att kunna analysera dessa frågeställningar måste vi ha data på åsiktsavståndet mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och övriga samt mellan generationerna. Återigen: ovanstående resonemang gäller inte för opinion om pornografiförbud, då ingen sekularisering eller annan förändring än den som deklineringsteorin stipulerar har kunnat påvisas.

I tabell 4 redovisas åsiktsavstånd mellan generationerna år 1998. De mått som används är medelvärde och medelvärdesdifferens. Det finns två sorters medelvärdesdifferens. För det första beräknas medelvärdesdifferensen mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och övriga inom respektive generation genom att subtrahera medelvärdet för övriga från medelvärdet för regelbundna religiösa mötesbesökare (differenserna 1-3). För det andra beräknas medelvärdesdifferensen mellan generation X och förkrigsgenerationen dels bland

regelbundna religiösa mötesbesökare (differens 4), dels bland övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet (differens 5).

För både teorin om förtroendeskapande strukturer och reaktionsteorin gäller att skillnaden i åsikter bör vara minst i förkrigsgenerationen och störst i generation X, med 40-talisterna någonstans mittemellan. I så fall är medelvärdesdifferensen minst i förkrigsgenerationen (differens 1 i tabell 4) och störst i generation X (differens 3 i tabell 4). Men för teorin om förtroendeskapande strukturer gäller det att åsiktsskillnaden mellan generation X och förkrigsgenerationen bland regelbundna religiösa mötesbesökare är mindre än bland övriga som inte är regelbundna religiösa mötesbesökare. Då bör medelvärdesdifferensen vara minst mellan generation X och förkrigsgenerationen bland regelbundna religiösa mötesbesökare (differens 4 i tabell 4), och större bland de övriga (differens 5 i tabell 4). Dessutom bör medelvärdesdifferensen mellan generation X och förkrigsgenerationen vara negativ bland de övriga som inte är regelbundna religiösa mötesbesökare när de politiska förslagen är sådana som regelbundna religiösa mötesbesökare tenderar att stödja (differens 5 i tabell 4). Dessa sakfrågor är satsa på kristna värden, begränsa rätten till fri abort och satsa på ett miljövänligt samhälle samt en position på politikens högra sida. Däremot bör medelvärdesdifferensen vara positiv vid förslag som regelbundna religiösa mötesbesökare *inte* tenderar att stödja, det vill säga minska u-hjälpen (differens 5 i tabell 4). Angående förbjuda alla former av pornografi vet vi egentligen resultatet (se ovan): ingen signifikant skillnad mellan generationerna bland regelbundna religiösa mötesbesökare (differens 4 i tabell 4), men minskat motstånd mot pornografi bland yngre jämfört med äldre (differens 5 i tabell 4). I detta fall är det dock en bekräftelse av underkastelse teorin (se ovan).

För reaktionsteorin är förhållandena annorlunda. För att den skall få stöd bör åsiktsskillnaden mellan generation X och förkrigsgenerationen bland regelbundna religiösa mötesbesökare vara större än bland övriga som inte är regelbundna religiösa mötesbesökare. Teorin stipulerar således att medelvärdesdifferensen mellan generation X och förkrigsgenerationen bland regelbundna religiösa mötesbesökare är störst (differens 4 i tabell 4), medan motsvarande differens mellan de övriga som inte är regelbundna religiösa mötesbesökare är minst (differens 5 i tabell 4). Nu bör medelvärdesdifferensen mellan generation X och förkrigsgenerationen dessutom vara positiv bland de som besöker religiösa möten regelbundet när de politiska förslagen är sådana som dessa tenderar att stödja (differens 5 i tabell 4): kristna värden, begränsa rätten till fri abort och satsa på ett miljövänligt samhälle samt en position på politikens högra sida. Däremot bör motsvarande medelvärdesdifferens vara

negativ vid förslag som regelbundna religiösa mötesbesökare inte tenderar att stödja, vilket som tidigare nämnt är minska u-hjälpen (differens 5 i tabell 4).

Tabell 4 Åsiktsavstånd mellan generationer år 1998 (medelvärde och medelvärdesdifferens)

	Satsa på ett samhälle där kristna värden spelar en större roll	Förbjuda alla former av pornografi	Begränsa rätten till fri abort	Minska u-hjälpen	Satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen ekonomisk tillväxt	Vänster- högerposition
Politisk opinion						
Förkrigsgeneration						
<i>Regelbundna mötesbesök</i>	3,98	3,42	1,68	1,73	3,42	3,57
<i>Övriga</i>	3,02	3,36	1,20	2,01	3,12	3,00
Differens 1	+0,96**	+0,06	+0,48*	-0,28	+0,30*	+0,57**
40-talister						
<i>Regelbundna mötesbesök</i>	3,98	3,25	1,75	1,04	3,40	3,26
<i>Övriga</i>	2,76	2,87	0,94	1,70	3,20	2,98
Differens 2	+1,22**	+0,38*	+0,81**	-0,66**	+0,20	+0,28
Generation X						
<i>Regelbundna mötesbesök</i>	3,98	3,20	1,98	0,68	3,60	3,40
<i>Övriga</i>	2,46	2,51	0,83	1,39	3,18	3,03
Differens 3	+1,52**	+0,69**	+1,15**	-0,71**	+0,42*	+0,37**
Differens 4 generation X – förkrigsgeneration bland regelbundna mötesbesök	0,00	-0,22	+0,30	-1,05**	+0,18	-0,17
Differens 5 generation X – förkrigsgeneration bland övriga	-0,56**	-0,85**	-0,37**	-0,62**	+0,06	+0,03

Kommentar: Satsa på ett samhälle där kristna värden spelar en större roll, Fri abort, Förbjuda alla former av pornografi och Satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen ekonomisk tillväxt är kodat 5=mycket bra förslag, 4=ganska bra förslag, 3=varken bra eller dåligt förslag, 2=ganska dåligt förslag. Minska u-hjälpen är kodat 1=mycket bra förslag, 2=ganska bra förslag, 3=varken bra eller dåligt förslag, 4=ganska dåligt förslag, 5=mycket dåligt förslag. Vänster-högerposition är kodat 1=klart åt vänster, 2=något åt vänster, 3=varken vänster eller höger, 4=något åt höger, 5=klart åt höger. Notering för statistisk signifikans: **p<0,01; *p<0,05. Data är från valundersökningen år 1998, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.

I de sakfrågor där opinionen har ett relativt starkt samband med religiösa mötesbesök – kristna värden och abort – överensstämmer resultatet med teorin om förtroendeskapande strukturer. I fråga om opinionen om u-hjälp stöder resultatet reaktionsteorin. Däremot finns det inga nämnvärda generationsskillnader för miljöopinionen och vänster-högerposition, varför resultatet i tabell 4 i dessa sakfrågor varken ger stöd åt teorin om förtroendeskapande strukturer eller reaktionsteorin. Frågan om pornografiförbud – där ingen fragmentisering över tid har inträffat – stöder alltså underkastelseteorin.

För kristna värden, pornografiförbud, begränsning av fri abort och minska u-hjälpen är åsiktsavståndet större i generation X än bland 40-talisterna, som i sin tur uppvisar större åsiktsavstånd än vad förkrigsgenerationen gör (se differenserna 1-3 i tabell 4). För kristna värden, pornografiförbud och begränsa fri abort beror de ökade åsiktsavståndet inte på åsiktsförändringar mellan generationerna bland regelbundna religiösa mötesbesökare, utan på åsiktsförändringar mellan generationerna bland övriga som inte är regelbundna religiösa mötesbesökare. I förkrigsgenerationen innehar de övriga som inte är regelbundna religiösa mötesbesökare åsikter som liknar åsikterna hos personer som besöker religiösa möten regelbundet. Men i yngre generationer ökar åsiktsavståndet. De övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet vill då i allt mindre utsträckning satsa på ett samhälle där kristna värden spelar en större roll, förbjuda alla former av pornografi eller begränsa rätten till fri abort. Men bland regelbundna religiösa mötesbesökare finns ingen nämnvärt åsiktsavstånd mellan generationerna, utan åsikterna är i stort sett det samma i alla generationer. Det resulterar i att medelvärdesdifferensen mellan generation X och förkrigsgenerationen bland de övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet är förhållandevis stor och dessutom negativ (differens 5 i tabell 4). Motsvarande medelvärdesdifferens bland regelbundna religiösa mötesbesökare är inte statistisk signifikant (differens 4 i tabell 4).

I fråga om biståndsoptionen stöder resultatet i tabell 4 reaktionsteorin. Förvisso är medelvärdesdifferensen mellan generation X och förkrigsgenerationen också nu negativ (differens 5 i tabell 4). Det visar att motståndet mot att minska u-hjälpen är större i generation X än i förkrigsgenerationen bland icke-besökare av religiösa möten. Men motstånd mot att minska u-hjälpen är den "religiösa" åsikten, det vill säga åsikterna bland övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet har förflyttat sig i riktning mot åsikterna bland regelbundna religiösa mötesbesökare. Men trots detta är åsiktsavstånden mellan generationerna ännu större bland regelbundna religiösa mötesbesökare, vilket indikeras av den stora negativa medelvärdesdifferensen mellan generation X och förkrigsgenerationen bland regelbundna religiösa mötesbesökare (differens 4 i tabell 4). Detta visar att regelbundna religiösa mötesbesökares motstånd mot att minska biståndet ökar med generationernas föryngring. Mellan generationerna tycks således en reaktion skett mot förslaget att sänka u-hjälpen. Reaktionen mot försämrat bistånd är extra stark bland regelbundna religiösa mötesbesökare.

Angående miljöopinionen och vänster-högerposition visar resultaten ingenting som stöder teorin om förtroendeskapande strukturer eller reaktionsteorin.

I generationsanalysen rörande kristna värden roll i samhället och åsikt om fri abort tycks teorin om *förtroendeskapande strukturer* få ett visst stöd. I

yngre generationer dröjer regelbundna religiösa mötesbesökare kvar i religiöst påverkade åsikter, medan åsikterna förskjuts bland de övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet. Resultatet är delvis annorlunda än vad som framkom vid analyserna över tid som inte beaktade generationstillhörighet (se figur 2). Vad beror skillnaden på? För det första kan konstateras att inom respektive generation tenderar effekten av religiösa mötesbesök försvagas över tid även vad gäller opinionen om kristna värden och fri abort (se figur 4 och 6). Detta överensstämmer med tidigare resultat (se figur 2). För det andra dominerar förkrigsgenerationen bland de personer som besöker religiösa möten regelbundet.²² I denna generation försvagas effekten av religiösa mötesbesök på politisk opinion. Eventuella generationsskillnader drunknar därmed i den dominerande opinionsutvecklingen i förkrigsgenerationen. Därför noterades inte den effekt som framkommer i analyserna om generationsskillnader i figur 2.

Reaktionsteorin får alltså stöd av resultatet av analysen om biståndsoptionen (se figur 6 och tabell 4). Den enda fråga där underkastelsesteorin får stöd är förslaget om pornografiförbud (se figur 5 och tabell 4).

Sekularisering, isolering och reaktion

Inledningsvis presenterades tio teorier om förhållandet mellan religiositet och politisk opinion över tid. Under den empiriska prövningen av dessa teorier har några fått stöd, medan andra inte varit lika lyckosamma. Låt oss rekapitulera vilka teorier som höll måttet och vilka som inte gjorde det.

Deklineringsteorin hävdar att allt färre människor är religiösa och att religiös påverkan på politik därmed begränsas till allt färre människor. Därför minskar också förklaringskraften för religiositet på den allmänna politiska opinionen. Enligt denna teori kan det religiösa inflytandet över politisk opinion vara oförändrat bland dem som alltså är religiösa, eller till och med öka. Det religiösa inflytandet på det samlade svenska folkets politiska opinion minskar ändå eftersom andelen religiösa utövare minskar. Överlag får denna teori stöd, med en möjlig reservation för att religiösa mötesbesök ökar sin förklaringskraft på allmänhetens uppfattning om sin vänster-högerposition från och med 1980-talet och framåt.

Deklineringsteorin är möjlig att kombinera med några andra teorier som också får stöd. *Underkastelsesteorin* stipulerar att religionen är den viktigaste normgivaren av alla för de individer som underkastar sig dess anspråk. Enligt teorin skall religiositetens inverkan på politisk opinion vara konstant över tid bland regelbundna religiösa mötesbesökare. Detta stämmer för en av de undersökta opinionerna: förbud alla former av pornografi.

Fragmentiseringsteorin antar att religiositet numera inte har samma betydelse inom politiken som förr. Ju mer fragmenterat samhället är, desto mindre påverkas en människas politiska opinion av sin religiositet. Istället för att avvika politiskt liknar de religiösa i allt större utsträckning resten av befolkningen. Vad gäller förändring över tid får denna teori stöd vid analyser av opinionen om kristna värderingars roll i samhället och fri abort. Om hänsyn tas till generationstillhörighet försvagas dock fragmentiseringen över tid.

Enligt *teorin om förtroendeskapande strukturer* har andra värderingar än de traditionellt religiösa slagit rot i stora sekulariserade grupper, men inte bland personer som alltjämt har ett starkt religiöst engagemang. Bland dessa finns istället en struktur som alltjämt stöder de värderingar som andra samhällsgrupper i allt större utsträckning ratar. Till viss del får denna teori stöd, mest i betydelsen att fragmentiseringen går långsammare bland religiösa mötesbesökare än bland övriga som inte är religiösa mötesbesökare. Bland annat tar detta sig uttryck i generationsskillnader. I yngre generationer förändras inte opinionen i samma utsträckning bland regelbundna religiösa mötesbesökare som bland övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet. Därmed blir effekten av religiösa mötesbesök starkast i den yngsta generationen och svagast i den äldsta. Teorin om förtroendeskapande strukturer får även stöd vid analyser av vänster-högerposition. Det har under 1990-talet skett en vänsterförskjutning bland sekulära personer, medan religiöst aktiva återkommande tenderar att placera sig i mitten eller något till höger om mitten. Måhända har kristdemokraternas väljarframgång under 1990-talet varit en stabiliserande faktor som fastare angjort många kristna väljare vid politikens högra sida.

Förespråkarna för *reaktionsteorin* tänker sig att den allmänna sekulariseringen leder till en motreaktion av den religiösa efterfrågan på samhällsnivå. Detta innebär att en värdeklyfta etableras då politiska skillnader beroende på religiositet ökar. Reaktionsteorin får ett visst stöd rörande biståndsoptionen, då åsiktsskillnaderna mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och andra personer i samhället ökar över tid (sedan 1980-talet) och åsiktsavståndet ökar med generationernas föryngring. Den åsiktsklyfta som etablerats beror på att åsikterna bland regelbundna religiösa mötesbesökare fjärrar sig från de övriga som inte är regelbundna religiösa mötesbesökare.

Sammanfattningen för *privatiseringsteorin*, *individualiseringsteorin*, *teorin om cyklisk förändring*, *protestantteorin* och *demografiska teorin* är enkel. Ingen av dessa teorier har fått något stöd i denna undersökning.

En tolkning av resultatet är att sekularisering och sakralisering interagerar med varandra. Utan sekularisering finns det inget för religiösa personer att reagera emot. Reaktionen mot sekulariseringen kan lika gärna vara en reaktion mot deklinering som en reaktion mot fragmentisering i de egna leden.

Både teorin om förtroendeskapande strukturer och reaktionsteorin förutsätter någon form av sekularisering. En minskad religiositet i samhället leder till att religiösa blir mer åsiktsmässigt isolerade (teorin om förtroendeskapande strukturer) och några reagerar mot en sådan utveckling (reaktionsteorin). Över tid är det också möjligt att en del regelbundna religiösa mötesbesökare reagerar mot en tilltagande sekularisering inom de egna leden (reaktionsteorin). Det är således inte förvånande att deklinerings- och fragmentiseringsteorin samt reaktionsteorin och teorin om förtroendeskapandeskapande strukturer får stöd i många av analyserna i detta kapitel. Till sist bör noteras att religionens inverkan på sexualmoralen alltjämt är betydande. Opinionsen om pornografiförbud är den enda som ger underkastelsesteorin stöd.

Slutsatsen kan tyckas som något av en paradox. För av den politiska opinionen innebär sekulariseringen ofta att en klyfta mellan regelbundna religiösa mötesbesökare och övriga som inte besöker religiösa möten regelbundet etableras. Därmed resulterar sekulariseringen i att religiositet får en politisk betydelse som den en gång inte hade, en form av sakralisering. Paradoxen består således av att sekulariseringen föder en form av sakralisering av den politiska opinionen.

Noter

- ¹ Detta kapitel ingår i redovisningen av forskningsprojektet "Religiositet och politik vid millenieskiftet" vilket stöds av Vetenskapsrådet.
- ² Ökad utbildningsnivå och annan utveckling som sätts i samband med den moderna välfärdsstaten antas också underblåsa individualiseringen (Inglehart 1990:187).
- ³ Det finns även indikationer på att religiositeten i yngre generationer är högre än bland äldre (Hagevi 2002)
- ⁴ De religiösa personer som har värderingar som går stick i stäv med sina religiösa bröder och systrar men som i större utsträckning överensstämmer med mer sekulariserade delar av samhället kanske inte ventilerar sin avvikande åsikt, utan kan istället till och med känna ett behov av att avge en läpparnas bekännelse till förmån för den religiösa gruppens ståndpunkt. Ett sådant agerande förstärker den homogena strukturen.
- ⁵ Protestantteorin gäller bara de som är orienterade mot protestantismen, vilket dock inbegriper det stora flertalet av de svenska medborgarna.
- ⁶ Gustafsson gör några undantag för attityder och beteenden som han menar tillhör en "religiös livsstil", t ex en restriktiv attityd till alkohol. I sin teorienomgång nämner också Wald att "to some observers, religion is relevant to politics only as a surrogate for some other form of 'real' conflict. For example... the political cohesion of dominant religious groups may simply reflect the correlation between the pattern of religious affiliation and socioeconomic status." (Wald 1983:118).
- ⁷ Price 1992:46; Glynn m fl 1999:105-106, som också definierar attityd som generella och varaktiga positiva eller negativa känslor om en person, objekt eller sakfråga.
- ⁸ För en presentation av denna så kallade funktionalistiska ansats om religion, se Guth m fl 1988.

- ⁹ I de analyser av svenska väljare som redovisats har det också visat sig att regelbundna besökare av religiösa möten i stor utsträckning röstar borgerligt (Holmberg – Gilljam 1987:205-210).
- ¹⁰ Evangelikaler tenderar att betona Bibelns auktoritet, somliga är bokstavstroende. De framhäver också betydelsen av att bekänna Jesus gudomlighet samt vikten av frälsning för att få evigt liv (Hunter 1983:7). Enligt den amerikanske statsvetaren Ted Jelen (1993:180) kan fyra huvudgrupper urskiljas bland evangelikaler: fundamentalister (konservativa protestanter med bokstavstroende bibelsyn), karismatiker och pingstvännar (konservativa protestanter som betonar betydelsen av andliga gåvor) samt en övrig restgrupp som i allmänhet ges beteckningen evangelikaler (vanligen antas de vara något mer moderata än personer inom de övriga tre evangeliska inriktningarna).
- ¹¹ År 1956 löd frågan "Brukar Ni gå till gudstjänst i någon kyrka minst en gång i månaden, flera gånger om året, mera sällan eller aldrig?" År 1964 löd frågan "Hur ofta brukar Ni gå till gudstjänst i någon statskyrka eller frikyrka?" Mellan år 1968-1988 löd frågan "Hur ofta brukar Du gå till gudstjänst eller på möte i statskyrkan i någon frikyrka?" Från år 1991 lyder frågan "Hur ofta brukar Du gå till gudstjänst eller på möte i statskyrkan, i någon frikyrka eller någon annan kyrka eller samfund?" Svartalternativen var mellan år 1956-1991 "minst en gång i månaden", "några gånger om året", "mera sällan" och "aldrig". Svartalternativen är från år 1994 "aldrig", "en gång om året", "2-11 gånger om året", "en gång i månaden", "varje vecka".
- ¹² Både religiösa mötesbesök och böneaktivitet ingår i ett frågebatteri som inleds med följande fråga: "Hur ofta har Du under de senaste 12 månaderna gjort följande saker?". Därefter nämns bland annat "Besökt gudstjänst eller religiöst möte" och "Bett till Gud". För båda dessa är svartalternativen "Ingen gång", "Någon gång under de senaste 12 månaderna", "Någon gång i halvåret", "Någon gång i kvartalet", "Någon gång i månaden", "Någon gång i veckan" samt "Flera gånger i veckan".
- ¹³ Frågan löd: "Om Du skulle beskriva Dig själv, var skulle Du placera Dig på följande skalor?" varefter bland annat den 11-gradiga skalan om gudstro-ateism presenterades.
- ¹⁴ Redan år 1956 ombads svarspersonerna ta ställning till följande: "Det har ju varit mycket tal om under sista tiden, att Sverige borde ge mera hjälp till fattiga länder i Asien och Afrika. På det här kortet finns några olika åsikter om den saken. Vilken av dem tycker Ni stämmer bäst överens med Er åsikt?" Svartsmöjligheterna var "Vi bör pruta av på våra krav på förbättrade levnadsvillkor, så att vi kan ge de fattiga länderna i Asien och Afrika mycket mera hjälp än hittills", "Vi bör i viss utsträckning öka vår hjälp till de fattiga länderna i Asien och Afrika", "Varje land måste först och främst tänka på sig självt – det är tillräckligt med de insamlingar och anslag, som vi redan lämnar till fattiga länder" och "Vi har ingen särskild anledning att hjälpa andra länder." År 1964 hade motsvarande fråga justeras till "Får jag be Er säga vilken Er inställning är till vart och ett av de här påståendena?", varpå bland annat "Vi svenskar bör ge de fattiga folken i Afrika och Asien mycket mera hjälp än hittills, även om vi måste pruta av något på våra egna krav på förbättrade levnadsvillkor." Det var möjligt att svara "instämmer absolut", "instämmer, men inte helt och hållet", "ogillar, men inte helt och hållet" och "ogillar absolut". Åren 1968 och 1970 ställdes två frågor om bistånd. "En del anser att Sverige bör ge hjälp till u-länderna, t ex vissa länder i Asien och Afrika. Andra anser att Sverige inte bör ge någon hjälp. Vad är Er åsikt om saken? Anser Ni att Sverige bör ge hjälp till u-länderna?" Svartalternativen var "ja" eller "nej". Därefter ställdes följande fråga till dem som svarade "ja": "En del anser att regering och riksdag under de närmaste åren borde genomföra en mycket stor ökning av hjälpen till u-länderna. Instämmer Ni med den uppfattningen?" Denna gång var svartalternativen "instämmer" och "instämmer inte".

Mellan år 1982-1994 ställs frågan om bistånd på följande sätt: "Jag skall nu läsa upp en lista på saker som en del människor tycker borde genomföras i Sverige. För vart och ett av förslagen kan Du säga om det är: bra förslag: mycket viktigt att det genomförs, bra förslag: ganska viktigt att det genomförs, spelar ingen roll, dåligt förslag: ganska viktigt att det inte genomförs, dåligt förslag: mycket viktigt att det inte genomförs." Därefter följde en svit av förslag, bland annat "Minska u-hjälpen." År 1998 är svarsmöjligheterna ändrade till "mycket bra förslag, ganska bra förslag, varken bra eller dåligt förslag, ganska dåligt förslag, mycket dåligt förslag."

¹⁵ År 1968 ställdes frågan: "Det har på senare år diskuterats en del om aborter. Vilken av åsikterna på det här kortet stämmer bäst överens med Er åsikt?" Därpå presenterades följande påståenden: "abort bör aldrig tillåtas", "abort bör endast tillåtas om kvinnans liv eller hälsa är i fara", "abort bör också tillåtas om kvinnan på grund av personliga förhållanden skulle få mycket svårt att ta hand om ett barn" och "abort bör aldrig vara förbjuden eftersom man inte kan begära att en kvinna skall föda ett barn som hon inte vill ha." Sedan år 1982 har frågan om fri abort ingått i den frågesvit som presenteras i not 13. Förslaget som svarspersonerna tog ställning till har sedan dess varit "Begränsa rätten till fri abort."

¹⁶ Från början löd frågan "Var tycker Ni att Ni vill placera Er själv på skalan?" och har sedan dess varit 11-gradig. År 1968 började den 11-gradiga skalan med 5 och gick ned mot noll för att sedan återigen gå upp mot 5. Vid värdet 5 på vänster sida stod "långt till vänster", vid värdet 5 på höger sida stod "långt till höger" och vid värdet 0 stod "varken vänster eller höger". Sedan år 1982 formuleras frågan "Var någonstans på skalan skulle Du placera Dig själv?" Den 11-gradiga skalan går sedan från 0 ("långt till vänster") och 10 ("långt till höger"). Värdet 5 är markerat med "varken vänster eller höger."

¹⁷ Frågan ingår i samma frågesvit som presenteras i not 13. Förslaget lyder: "Förbjuda alla former av pornografi."

¹⁸ Frågan lyder: "På det här kortet har jag en lista på förslag på olika slags samhällen som en del människor anser att vi bör satsa på i framtiden i Sverige. Jag skulle vilja höra vad Du anser om förslagen. Du kan svara med hjälp av skalan på kortet. En hög siffra betyder att Du tycker att ett förslag är bra. En låg siffra betyder att Du tycker att ett förslag är dåligt." Därefter presenteras en 11-gradig skala som går från 0 ("mycket dåligt förslag") till 10 ("mycket bra förslag"). Värdet 5 är markerat med "varken bra eller dåligt förslag". Därefter nämns bland annat "Satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen tillväxt" och "Satsa på ett samhälle där kristna värden spelar en större roll?"

¹⁹ Frågorna i SOM-undersökningarna år 2000 lyder "Nedan finns ett antal förslag som har förekommit i den politiska debatten. Vilken är Din åsikt om vart och ett av dem?" Därefter nämndes bland annat "Satsa på ett miljövänligt samhälle även om det innebär låg eller ingen tillväxt", "Begränsa rätten till fri abort" och "Minska u-hjälpen". År 2001 nämns också "Förbjuda alla former av pornografi" i motsvarande frågesvit.

²⁰ En diametral riktning av effekten på politisk opinion från religiösa mötesbesök och gudstroende privatreligiositet utgör dock inte samma bekymmer för teorin om cyklisk förändring. Enligt denna teori är det mycket möjligt att religiositeten i den nya uppåtgående cykeln genererar andra effekter än den religiositeten i den gamla cykeln.

²¹ År 1998 är sambandet mellan ålder och förbjuda alla former av pornografi bland personer som inte besöker religiösa möten regelbundet Pearsons $r=0,28$ ($p<0,01$) och år 1999 är motsvarande samband $r=0,22$ ($p<0,01$). Motsvarande samband bland regelbundna religiösa mötesbesökare är $r=0,09$ ($p>0,05$) respektive $r=-0,10$ ($p>0,05$), vilka således inte är statistiskt signifikanta.

²² År 1982 tillhör 71 procent av de regelbundna religiösa mötesbesökarna förkrigsgenerationen. År 1998 har denna andel minskat till 42 procent, men är alltså störst bland de regelbundna religiösa mötesbesökarna.

Referenser

- Berger, Peter och Thomas Luckmann. 1984. *The Social Construction of reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin books.
- Bergfeldt, Börje. 1998. "Mentalitetsförändringar och religiös kontroll. Kyrklig akt mot folklig sekularisering." *Svensk religionshistorisk årstidskrift*:7, 251-271.
- Bjereld, Ulf och Gilljam, Mikael. 1991. "Vad vill de kristna väljarna? Religionens betydelse för människors åsikter i politiska sakfrågor." *Statsvetenskaplig Tidskrift*:94, s 149-159.
- Botvar, Pål Ketil. 1996. "En ny himmel og en ny jord.' Religion, politikk og holdninger til miljøvern." *Norsk Statsvitenskapelig Tidskrift*:12, s 141-161.
- Botvar, Pål Ketil. 1998. *Gud og grønne skoger. En undersøkelse av sammenhenger mellom religiositet og miljøvernengasjement*. Kifo rapport:8. Trondheim: Tapir.
- Botvar, Pål Ketil. 2001. "Grønn vekkelse? Kirkefolket forhold til miljøutfordringene." Uppsats. Oslo: *Stiftelsen Kirkeforskning*.
- Bruce, Steve. 2000. "The Supply-Side Model of Religion: The Nordic and Baltic States." *Journal for the Scientific Study of Religion*:39, s 32-46.
- Coupland, Douglas. 1991. *Generation X. Tales For An Accelerated Culture*. New York: St Martin's Press.
- Dalton, Russel. 1996. *Citizen Politics*. Second edition.. Chatham: Chatham House Publishers.
- Dobbelaere, Kari. 1981. "Secularization: A Multi-Dimensional Concept." *Current Sociology*:29, s 1-216.
- Dobbelaere, Karel. 1999. "Towards an Integrated Perspective of the Process Related to the Descriptive Concept of Secularization." *Sociology of Religion*:60, 229-247.
- Demker, Marie. 1998. *Religion och politik*. Stockholm: SNS-förlag.
- Eckberg, Douglas Lee och Jean Blocker. 1989. "Varieties of Religious Involvement and Environmental Concerns: Testing the Lynn White Thesis." *Journal for the Scientific Study of Religion*:28, s 509-517.
- Ehrlich, P. 1978. *The Population Bomb*. New York: Ballantine.
- Ekengren, Ann-Marie och Henrik Oscarsson. 1999. *Solidaritet med omvärlden? Biståndsviljan i Sverige 1956-1998*. Forskningsprogrammet Sverige under kalla kriget. Arbetsrapport:7. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- Finke, Roger och Laurence Iannaccone. 1993. "Supply-Side Explanations For Religious Change." *Annals of the American Academy of political & Social Science*:527, s 27-39.
- Flory, Richard och Donald Miller (red). 2000. *GenX Religion*. New York: Routledge.
- Floyd, Camilla och Marita Lindqvist. 1987. *Hårda bud. Handbok för 60-talister*. Stockholm: Bonniers.
- Gallup, George. 1981. *The International Gallup Polls. Public Opinion 1979*. Wilmington: Scholarly Resources Inc.
- Gardner, Gerald och Paul Stern. 1996. *Environmental Problems and Human Behavior*. Boston: Allyn and Bacon.
- Geertz; Clifford. 1973. *The Interpretations of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gelderloos, Orin. 1992. *Eco-Theology. The Judeo-Christian Tradition and the Politics of Ecological Decision Making*. Edinburgh: Falcon Press.

- Glynn, Caroll, Susan Herbst, Garret O'Keefe, och Robert Shapiro. 1999. *Public Opinion*. Boulder: Westview Press.
- Graber, Doris. 2001. *Processing Politics. Learning from Television in the Internet Age*. Chicago: Chicago University Press.
- Gustafsson, Göran. 1995. "Svenska folket, Estonia och religionen." I *Två undersökningar om Estonia och religionen*. Religionssociologiska studier:1. Lund: Teologiska institutionen, Lunds Universitet.
- Gustafsson, Göran. 1997. *Tro, samfund och samhälle. Sociologiska perspektiv*. Örebro: Libris.
- Guth, James och John Green 1995. "Faith And the Environment. Religious Beliefs And Attitudes on Environmental Policy." *American Journal of Political Science*:39, s 364-382.
- Hagevi, Magnus. 2000. "Private Religion and Politics Among Individuals in Sweden. First draft." Uppsats. *XVIIIth World Congress of the International Political Science Association (IPSA)*. Research Committee 43.2 New religious movements: Their attitude to politics. 2000-08-1-5. Quebec City.
- Hagevi, Magnus. 2001. "Sakralisering efter sekularisering?" I Sören Holmberg och Lennart Weibull (red). *Land, Du välsignade?* Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet, s 63-71.
- Hagevi, Magnus. 2002. "Religiositet i generation X." I Henrik Oscarsson (red). *Spår i framtiden*. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet, s 39-77.
- Hamberg, Eva. 1989. "*Kristen på mitt eget sätt*", Stockholm: Religion och samhälle, Religionssociologiska institutet.
- Hamberg, Eva. 1990. *Stabilitet och förändring i religiositet*. Stockholm: Religion och samhälle, Religionssociologiska institutet.
- Hand, Carl och Kent van Lie. 1984. "Religion, Master-Over-Nature, and Environmental Concern." *The University of North Carolina Press*:63, s 555-570.
- Holmberg, Sören. 1981. *Svenska väljare*. Publica. Stockholm: Liberförlag.
- Holmberg, Sören och Mikael Gilljam. 1987. *Väljare och val i Sverige*, Stockholm: Bonniers.
- Hunter, James. 1983. *American Evangelicalism. Conservative Religion and the Quandery of Modernity*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Håstad, Elis (red). "*Gallup*" och den svenska väljarkåren. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Iannaccone, Laurence och Roger Finke. 1997. "Deregulating Religion: The Economics of Church and State." *Economic Inquiry*:35, s 350-364.
- Inglehart, Ronald. 1977. *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald. 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Countries*. Princeton: Princeton University Press.
- Jelen, Ted. 1993. "The Political Consequences of Religious Group Attitudes." *The Journal of Politics*:55, s 178-190.
- Kellstedt, Lyman och Corwin Smidt. 1993. "Doctrinal Beliefs and Political Behavior." I David Legee och Lyman Kellstedt (red). *Rediscovering the Religious Factor in American Politics*. Armonk: M. E. Sharpe, s 177-198.
- Khalidi, Warda. 2001. "'Stoppa porren i tv.' Alexa Wolf avslöjar förnedringen i sin antiporr-film." *Expressen*, 2000-01-25.

- Källstad, Thorvald, Lennart Ejerfeldt och Jørgen Straarup. 1986. *Religiösa reaktioner på Olof Palmes död. Religionsvetenskapliga perspektiv*. Religion och samhälle:10. Stockholm: Religionssociologiska institutet.
- Leege, David och Lyman Kellstedt (red). *Rediscovering the Religious Factor in American Politics*. Armonk: M. E. Sharpe.
- Leijonhufvud, Madeleine. 2000. "Stoppa porren, Freivalds! Justitieministerns passivitet gynnar porrindustrin." *Dagens Nyheter*, 2000-02-05.
- Lenski, Gerhard. 1961. *The religious factor. A sociologist's inquiry*. Garden City: Doubleday.
- Levnadsnivåundersökningen. 1984. *Variabler och koder för LNU 81*. Stockholm: Institutet för social forskning.
- Lithner, Anders. 2001. "SOM-undersökningen 2000." I Sören Holmberg och Lennart Weibull (red). *Land, Du välsignade?* Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet, s 409-415.
- Lönnebo, Martin. 1990. "Det antika arvet och de grundläggande värderingarna." In Britt Aniansson, Meta Kågesson, Uno Svedin (Ed). *Individ, samhälle och miljö. Rapport från en konferens i april 1989*. Rapport 90:1 Stockholm: Forskningsrådsnämnden, pp 48-55.
- Martin, David. 1978. *A General Theory of Secularization*. New York: Harper & Row.
- Marx, Karl. 1981. *Kapitalet. Första boken*. Lund: Arkiv Zenit.
- Nilsson, Åsa. 2002. "Den nationella SOM-undersökningen 2001." I Sören Holmberg och Lennart Weibull. *Det våras för politiken*. SOM-rapport:29. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet, s 457-470.
- Palm, Irving och Bo Nylund. 1982. *Kristendom och socialism*. Uppsala: Sveriges kristna socialdemokraters förbund. Broderskapsrörelsen.
- Olausson, Ingrid, Marianne Fredriksson, Ami Lönnroth, Ann Lundström och Karin Thunberg. 1985. *Allt fler blir privatreligiösa*. Stockholm; Svenska Dagbladet Förlags AB.
- Oscarsson, Henrik. 1998. *Den svenska partirymden. Väljarnas uppfattning av konfliktstrukturen i partisystemet 1956-1996*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
- Oscarsson, Henrik. 2002. *Svenska valforskningsprogrammets hemsida* (Göteborgs universitet). Hämtat 2002-12-14. <http://www.pol.gu.se>.
- Oskarson, Maria. 1992. "Sweden". I Mark Franklin, Thomas Mackie och Henry Valen. *Electoral Change. Responses to evolving social and attitudinal structures in western countries*. Cambridge: Cambridge University Press, s 339-361.
- Petersen, Larry och Gregory Donnenwerth. 1998. "Religion and Declining Support For Traditional Beliefs About Gender Roles and Homosexual Rights." *Sociology of Religion*:59, s 353-371.
- Pettersson, Thorleif. 1992. "Välfärd, värdeförändring och folkrörelseengagemang." I Axelsson, S — Pettersson, T (red). *Mot denna framtid*. Stockholm: Carlssons.
- Price, Vincent. 1992. *Public Opinion*. Newbury Park: Sage Publications.
- Putnam, Robert. 2001. *Den ensamme bowlaren. Den amerikanska medborgarandans upplösning och förnyelse*. Stockholm: SNS förlag.
- Reimer, Bo. 1994. *The Most of Common of Practices. On Mass Media Use in Late Modernity*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Rosengren, S-Å. 1948. *Kyrkan och arbetarrörelsen*. Lund: C. W. K. Gleerups förlag.
- Scharf, Betty. 1970. *The Sociological Study of Religion*. New York: Harper & Row.

- Seippel, Ørnulf och William Lafferty. 1996. "Religion, mennske eller økologi. Om natursyn og miljøpolitisk engasjement." *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift*:12, 113-139.
- Sewerinson, Charlotta. 1997. "Är Gud miljövän? En undersökning om kristnas miljöattityder". Uppsats. Göteborg: *Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet*.
- Shaiko, Ronald. 1987. "Religion, Politics, and Environmental Concern. A Powerful Mix of Passions." *Social Science Quarterly*:68, s 244-262.
- SIDA. 2000. *Årsredovisning 1999*. Stockholm: Styrelsen för internationellt utvecklingssarbete.
- Sommerville, John. 1992. *Secularization of early modern England. From religious culture to religious faith*. New York: Oxford University Press.
- Sorokin, Pitrim. 1959. *Social and Cultural Mobility*. New York: The Free Press.
- Statistiska centralbyrån. 1979. *Levnadsförhållanden. Fritidsaktiviteter*. Rapport:17. Stockholm: Liber/Allmänna förlaget.
- Stark, Rodney och William Sims Bainbridge. 1985. *The Future of Religion*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, Rodney och Laurence Iannaccone. 1994. A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe." *Journal for the Scientific Study of Religion*:33, s 230-252.
- Swatos, William och Kevin Christiano. 1999. "Introduction – Secularization Theory: The Course of a Concept." *Sociology of Religion*:60, s 209-228.
- Wald, Kenneth, 1983. *Crosses on the Ballot. Patterns of British Voter Alignment Since 1885*. Princeton: Princeton University Press.
- Wallis, Roy och Steve Bruce. 1985. "Sketch for a Theory of Conservative Protestant Politics." I *Social Compass*:33, s 145-161.
- Wallis, Roy och Steve Bruce. 1992. "Secularization: The Orthodox Model." I Steve Bruce (red). *Religion and Modernization. Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis*. Oxford: Clarendon Press, s 8-30.
- Westholm, Anders. 1991. *The Political Heritage. Testing theories of family socialization and generational change*. Uppsala: Uppsala University.
- Vetenskap i Väst 2002. *Kultur eller religion?*, 2002-03-28 Göteborg: Universitets-TV.
- White, Lynn. 1967. "The Historical Roots of Our Ecological Crisis." *Science*:155, pp 1203-1207.
- Whitney, Elspeth. 1993. "Lynn White, Ecotheology, and History." *Environmental Ethics*:15, s 151-169.
- Vuksanic, Miljan. 1979. *Kodbok för 1974 års levnadsnivåundersökning. Dokumentation av ett dataregister för välfärdsforskning*. Levnadsnivåprojektet:6. Stockholm: Institutet för social forskning.
- Yinger, Milton. 1957. *Religion, Society and the Individual. An introduction to the sociology of religion*. New York: MacMillan Company.